

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्धारणधुरन्धरैः

भगवद्यामुनमुनिभिरनुगृहीतं

॥ सिद्धित्रयम् ॥



श्रीकाञ्ची प्रतिवादिभयङ्कर अण्णाङ्गराचार्यैः  
पर्यवेक्षितम् ।

अकारकनि - सम्पत्कुमाराचार्य, M.A.,

अ. मु. श्रीनिवासाचार्याभ्यां संशोधितम्

श्रीजगदीशपुरीय श्रीजीयरस्वामिमठाधीश

फलाहारि वासुदेवाचार्यमहन्त महोदय

द्रव्यसाहाय्येन संमुद्रितम्

मूल्यम् अर्धरूप्यमात्रम्

1944.



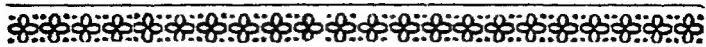
श्रीजगदीशपुरी श्रीजीयरस्वामीमठ वर्तमानाधिपतिः महान्त  
फळाहारी श्रीवासुदेवाचार्यस्वामीजी महाराज.

॥ तनियन् ॥

---

श्रीवानशैल्यतिराजपदान्जभृङ्गं  
श्रीलक्ष्मणार्यजगदीशसदानुरक्तम् ।  
श्रीविष्णुचित्तमुनिवर्यपदाश्रितं तं  
श्रीवासुदेवगुरुवर्यमहं भजामि ॥

छायाचित्रप्रदानोपकारकः  
श्रीमान् पण्डित भक्तिसार रामानुजदासमहात्मा  
श्रीजीयरस्वामिमठ, पुरी.



॥ श्रीः ॥

श्रीहस्तिशैलशिखरोज्ज्वलपारिजाताय नमः

श्रीभगवद्यामुनमुनये नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीभगवद्यामुनमुनिभिरनुगृहीते

सिद्धित्रये

॥ आत्मसिद्धिः ॥

यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

प्रकृतिपुरुषकालव्यक्तमुक्ता यदिच्छाम्

अनुविदधति नित्यं नित्यसिद्धैरनेकैः ।

स्वपरिचरणभोगैः श्रीमति प्रीयमाणे

भवतु मम परस्मिन् पूरुषे भक्तिभूमा ॥

विरुद्धमतयोऽनेकास्सन्त्यात्मपरमात्मनोः ।

अतस्तत्परिशुद्ध्यर्थमात्मसिद्धिर्विधीयते ॥

संमतं हि सर्वसमयेषु, आत्मज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति । श्रूयते च  
\*पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति, \*आत्मानं चेद्वि-  
जानीयात्, \*तरति शोकमात्मवित्, \* ब्रह्मविदाप्नोति परम् \* इत्यादिः  
परावरात्मतत्त्वज्ञानस्यापवर्गसाधनत्वं प्रतिपादयन् वेदान्तवाक्यगणः ।

तत्रासिन्नात्मनि परस्मिन्श्चानेकविधाः विप्रतिपत्तयस्तीर्थकराणाम् ।  
तद्यथा—आत्मविषये तावत्, देहमेव केचिदात्मानमाचक्षते ; इन्द्रिया-

प्यन्ये ; मन (इतरे)इत्यन्ये ; प्राणमपरे ; अग्न्यस्तज्ञातृभावम् अनहङ्कारं बोधमात्रमितरे ; देहेन्द्रियमनःप्राणबोधविलक्षणम् आकाशादिवदचित्स्वभावम् आगन्तुकबोधसुखदुःखाद्यसाधारणगुणाधारम् अहङ्कारगोचरमपरे । अपरे तु बोधैकस्वभावमेव, स्वभावधवलमिव स्फटिकमणिम् उपधानविशेषापादितारुणिमगुणादिनिर्भासम् अन्तःकरणोपधानापादितरागद्वेषसुखदुःखाद्यशिवगुणनिर्भासम्, अनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशं स्वयंज्योतिषमिममभिदधति ; अन्ये तु ज्ञानानन्दस्वभावम् ; आश्रयानुकूल्यप्रतिलब्धानन्दसुखादिव्यपदेशबोधविशेष एवास्य स्वाभाविक इत्यन्ये ।

तथा अनुमानसमधिगम्यः, आगमैकवेद्यः, मानसप्रत्यक्षवेद्यः, ग्राहकतयैव सकलविषयवित्तिषु प्रत्यक्षः, ज्ञानस्वभावतयाऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रकाशः स्वयंज्योतिः, ईदृशोऽप्यागमानुमानयोगजप्रत्यक्षैः स्वेतरसकलविलक्षणस्वाभाव्येन विशद-विशदतर-विशदतमतया अन्ततो यथावदपरोक्ष्यते इति । तथा परममहान्, अणुपरिमाणः, शरीरपरिमाणः, स्वतः परिमाणरहितोऽपि व्याप्यवस्तुपरिमितिकृतपरिच्छेद इति । व्याप्तिरपि चैतन्यमात्रेण, स्वरूपेणेति । तथा क्षणिकः, यावच्छरीरोष्मस्थायी, आप्राकृतप्रलयावस्थायी, आमोक्षस्थायी, कूटस्थो नित्य इति । सर्वशरीरेषु एकः, प्रतिक्षेत्रं नानाभूत इति च—तथातथा प्रतिपद्यन्ते ।

तथा परमात्मविषयेऽपि—केचित् समस्तवस्तुसाक्षात्कारिणं सर्वशक्तिमीश्वरमेव नाभ्युपगच्छन्ति । अभ्युपगच्छन्तोऽप्येके प्रत्यस्तमितमितिमानमातृमेयेश्वरेशितव्यादिभेदविकल्पकूटस्थविज्ञानैकरसम् अनाद्यविद्योपदर्शितवियदादिभेदावच्छिन्नज्ञानैश्वर्यादिमहिमविकल्पतया काल्पनिकमाचक्षते । अपरे तु यथोक्तस्वरूपमेवाविद्योपधानेन तद्गुणसारतया प्रकल्पितब्रह्मादिस्थावरपर्यन्तविविधजीवभेदं स्वाधीनविचित्रविवर्तस्वभावमायोपहिततया समासादितसार्वज्यादिसंपदमुपहितमिममभिदधति । तथाऽन्ये प्रकृष्टसत्त्वोपादाननिमित्तस्वतन्त्रप्रधानपरिणामविशेषमात्रनियमनिर्वाहित -

सर्वैश्वर्यमर्यादमाद्रियन्ते । अनुपहितमपि परिणामिनमपरे प्रतिपेदिरे । अपरिणामिनमपि स्वमायांशभूतविचित्रान्तःकरणदर्पणतलप्रतिबिम्बिततया प्रतिपन्नविश्वतैजसप्राज्ञभावं तमेकमेव चेतनमितरे रोचयन्ते । अन्ये तु स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदं स्वाभाविकनिरवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृतिसकलकल्याणगुणगणमहार्णवं पुरुष-विशेषमीश्वरमातिष्ठन्ते ।

तथा तद्विशेषेऽपि हरिहरविरिञ्चभास्करात्मना अनभिमततत्तन्मूर्ति-परित्यागेन च चतुस्त्रिद्व्येकमूर्तितया विवदन्ते । मूर्तिविशेषविषयाश्च नित्यत्वानित्यत्वभौतिकत्वाभौतिकत्वस्वार्थपरार्थत्वादिवितर्काः प्रादुर्भवन्ति ; परिजनस्थानादिगोचराश्च । तथा प्रमाणतोऽपि—आनुश्रविक एवेत्येके ; आनुमानिकश्चेत्यन्ये ; विशिष्टप्रत्यक्षसमधिगम्यश्चेत्यपरे ।

तथा आत्मपरमात्मनोस्संबन्धेऽपि—अनाद्यविद्योपादानभेदास्पदो-ऽयम् ईश्वरेशितव्यतादिरूपसंबन्धः, परमार्थतत्त्वेकं तत्त्वमिति केचित् । व्यतिरेकभावेऽप्यतिरिक्तो जीव इत्यन्ये । स्वतस्तु ऐक्यम्, उपाधितो भेद इति विशिष्टस्वरूपभावेन भिन्नाभिन्नत्वमितरे । नानात्वे सत्येवाभेदो नामान्वयः अंशांशिभावलक्षणः, समवायः परतन्त्रतालक्षणः शेषशेषित्व-रूपः, स्वस्वामिभावः भृत्यस्वामिलक्षण इति च नानाविधा वादाः ।

तथा परमपुरुषार्थभूते ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षेऽपि—स्वरूपोच्छित्ति-लक्षणः, अविद्यास्तमयलक्षणः, निःशेषवैशेषिकात्मगुणोच्छेदलक्षणः, कैवल्यरूपः, तद्भावसाधर्म्यलक्षणः, तद्गुणसंक्रान्तिलक्षणः, तच्छायापत्ति-लक्षणः, सांसिद्धिकानन्दादिस्वरूपाविर्भावलक्षणः, तद्गुणानुभवजनित-निरतिशयसुखसमुन्मेषोपनीतात्यन्तिकतत्किंकरत्वलक्षण इति तथा तथा विवदन्ते ।

तत्साधनतोऽपि—कर्मयोगलभ्यः, ज्ञानयोगलभ्यः, अन्यतरानु-

गृहीतान्यतरलभ्यः, उभयलभ्यः, उभयपरिकर्मितस्वान्तस्य ऐकान्तिका-  
त्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति ॥

तदेवम् अनवसितविशेषविमर्शकजनविमतिदर्शनात् तत्तत्पक्षसाध-  
नबलाबलानवगमाच्च ततस्तत्संसिद्धानाः प्रेक्षावन्तः न तावत् परमपुरुषा-  
र्थाय घटेरन्, यावत् अयमात्मा परमात्मा च स्वरूपतः प्रमाणतः संबन्धतः  
प्राप्तितः तत्साधनतश्च न निर्णयितेति तत्प्रतिबोधायेदमारभ्यते ॥

यद्यपि भगवता बादरायणेन इदमर्थान्येव सूत्राणि प्रणीतानि ;  
विवृतानि च तानि परिमितगम्भीरभाषिणा द्रमिडभाष्यकृता ; विस्तृतानि च  
तानि गम्भीरन्यायसा(ग)रभाषिणा भगवता श्रीवत्साङ्कमिश्रेणापि । तथाऽपि  
आचार्यटङ्क-भर्तृप्रपञ्च-भर्तृमित्र-भर्तृहरि-ब्रह्मदत्त-शङ्कर-श्रीवत्साङ्क-भास्क-  
रादिविरचितसितासितविविधनिबन्धनश्रद्धाविप्रलब्धबुद्धयः न यथावत्,  
अन्यथा च प्रतिपद्यन्त इति तत्प्रतिपत्तये च युक्तः प्रकरणप्रक्रमः ।

तत्र— देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।

नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नस्वतस्सुखी ॥

ननु देहमेवात्मानं प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यामहे । अहं जानामीति ज्ञाता  
ह्यात्मा अहमिति चकास्ति । देहश्चाहङ्कारगोचरः, स्थूलोऽहं, कृशोऽ-  
हमिति दर्शनात् । देहस्य हि स्थौल्यादियोगः । अतस्तत्समानाधि-  
करणतयाऽयमहङ्कारः शरीरालम्बन इत्यवस्थाश्रयणोऽयम् । इतरथा  
सकललौकिकपरीक्षकव्यवहारोपरोधश्च । नचायं लाक्षणिको व्यवहारः ;  
मुस्त्यवृत्तिभूमेः पृथगसिद्धत्वात् । नचानेकावयवयोगिशरीरालम्बनत्वे ज्ञात्र-  
वभासस्य तदीयरूपावयववाद्यवभासेनान्वयिना भवितव्यम्, येन तद-  
न्वयाभावात् जानामीति प्रत्ययः शरीरातिरिक्तमवगमयेत् ; बाह्येन्द्रिय-  
प्रत्यक्ष एव तथा नियमदर्शनात्, स्वान्तस्यान्तरगुणाधारावभास एव  
सामर्थ्यनियमात् ; अनवधृतावयवविशेषस्याप्यनेकावयवयोगिनो महिम-

गुणशालिनस्यगुणकस्य प्रथमप्रत्यक्षाभ्युपगमात् ; वायोश्च त्वगिन्द्रियेण स्पर्शाधिष्ठानमात्रतयोपलम्भदर्शनाच्च । देहव्यतिरिक्तात्मगोचरत्वेऽपि यथा तदीयगुणान्तराग्रहणं तथेहापि ; यथा तत्र बाह्यप्रत्यक्षगोचर एव संख्या-परिमाणादिग्रहणनियमः ।

एवं च ' प्रत्येकं परमाणुषु चैतन्यानुपलब्धेः, तदभ्युपगमे च एक-शरीर एवानेकसहस्रचेतनापातात्, अकारणगुणपूर्वकस्य कार्यद्रव्यवर्तिनो विशेषगुणस्यासंभवान्न शरीरविशेषगुणश्चैतन्यम् ; अयावच्छरीरभावित्वाच्च' इत्यादयोऽनुमानभेदाः प्रत्यक्षवाधितविषयतया न पराक्रमितुं क्षमन्ते । विशेषगुणत्वे च प्रतिषिध्यमाने देहगुणत्वाभ्युपगमप्रसङ्गश्च । अपि चेच्छानु-विधायिक्रियत्वेन्द्रियवत्त्वादयः शरीरे दृश्यमानाः संप्रतिपन्नाचैतन्याद्वटादे-रत्यन्तव्यावर्तमानाश्शरीरमेव चेतनमवगमयन्ति । क्रमुकफलताम्बूलदला-वयवादिषु प्रत्येकमविद्यमानस्यापि रागस्येवावयविनि संयोगविशेषात्, देहारम्भकपरमाणुसंश्लेषविशेषादेव देहे चैतन्यस्याप्याविर्भावो नानुपपन्नः । चर्वणजनितहुतवहसंयोगसंपादितपाटलिमभिः परमाणुभिर्दण्डादिक्रमेण कारणगुणपूर्वं एव तत्र रागोदय इति चेन्न ; प्रमाणाभावात् । अपि च सितासितादितन्तुषु प्रत्येकमविद्यमानमपि चित्ररूपं विशेषगुणं तदारब्धे पटे स्फुटमुपलभमानाः कथं कारणगुणपूर्वकत्वमुक्तगुणस्याध्यवस्येयम् । नचा-वयवरूपातिरेकेणावयविनि चित्रं नाम रूपान्तरं नास्त्येव ; अवयविनो-ऽचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । अवयवरूपैरेव तदुपपादने सर्वमेव कार्यद्रव्यं नीरूपमापद्येत । अनुभवविरोधः ; सर्वव्यवहारविरोधश्च । विशेषगुणश्च काठिन्यं करकद्रव्यवर्ति अकारणगुणपूर्वकं दृश्यत इत्यनेकान्तश्च । न च संयोगविशेषः काठिन्यम् ; तस्य द्विष्टत्वात्, अस्य तु करकद्रव्यैकवर्ति-त्वात् स्पर्शविशेषतया पदार्थविद्भिरभ्युपगमाच्च ।

दृश्यस्य देहस्य कथं द्रष्टृत्वमिति चेत्, को विरोधः ? अयमेव-यदेकस्यां क्रियायामेकस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं च न घटत इति । यद्येवं,



व्यतिरेकवादे वा कथमात्मनि अहमितिप्रत्ययः ? रूपभेदादिति चेत्, समानमिदं देहात्मवादेऽपि । अपि च परसमवायिक्रियाफलभाणि कर्म, स्वसमवेतज्ञानफलभाणिशरीरस्य कर्मत्वमेव नास्तीति न पर्यनुयोगावकाशः । अतो देह एवात्मेति बार्हस्पत्याः । तथा च, \* पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत् \* इति सूत्रम् ।

अत्र प्रतिविधिर्देहो नात्मा प्रत्यक्षबाधतः ।

न स्वत्वहमिदङ्कारावेकस्यैकत्र वस्तुनि ॥

अहं जानामीति प्रेत्यग्वृत्तिरहमिति मतिः इदङ्कारगोचराच्छरीरान्निष्कृष्टमेव स्वविषयमुपस्थापयति घटदेरिव ; पराग्वृत्तिरिदमिति शरीरविषयिणी च शेषुषी स्वविषयमहङ्कारगोचराद्विवेचयति, यथा अयं घट इति । इतरथा स्वपरविभागानुपपत्तेः । नचैकस्मिन्नेव रूपभेदादेवं प्रतीतिः, न हि देवदत्तो दण्डिनमात्मानं दण्ड्यमिति प्रत्येति ।

अन्यच्च, नियमितबहिरिन्द्रियवृत्तेरवहितमनसः अहमिति स्वात्मानमवयतः करचरणोदराद्यवयवा न भासन्ते । स्थवीयसि चावयविनि शरीरे अहमितिमतिगोचरेऽभ्युपगम्यमानेऽवश्यमवयवप्रतिभासेनाप्यन्वयिना भाव्यम् । नङ्गस्ति संभवः—अवयवी स्थवीयान्प्रचकास्ति, अवयवास्तु न केचन प्रथन्त इति । यत्तु त्र्यणुके व्यभिचार इति, तन्न ; वातायनविवरदृश्यनिर्भागत्रसरेणुव्यतिरेकेण परमाणुस्वीकारे कारणाभावात् । प्रत्यक्षयोग्यावयवस्य तथाप्रतिभासनियमाद्वा न व्यभिचारः । नचावयविनि बहिरिन्द्रियग्राह्य एवायं नियम इत्युत्प्रेक्ष्यम्, प्रमाणाभावात् ; अन्तःकरणस्य च केवलस्यावयविनि वृत्त्यसंभवाच्च । वायोस्तु रूपाद्यभावात्केवलस्पर्शाधारतयोपलम्भः ; तत्रापि तादृशानेकावयवप्रतिभासोऽस्त्येव स्पृश्यमान इव घटादाविति न तेन व्यभिचारः ।

यत्तु स्थूलोऽहं, कृशोऽहमिति शरीरेऽहंप्रत्ययो दृश्यत इति, तदपि पर्यालोचनीयम् । तत्राप्यन्तःशरीरमहमाकारमेव किमपि वस्त्वहङ्कारो

गोचरयति, न पुनश्चाक्षुष इव देहप्रत्ययः स्थौल्यवाल्यादियोगिदेहमात्रम् । अत एव ममेदं गृहमितिवत् ममेदं शरीरमिति भेदप्रतिभासो व्यवहारश्च । नह्यसौ साक्षात्प्रतीतभेदनिमित्तः प्रतायमानः शिलापुत्रकशरीरव्यपदेशव-  
दौपचारिको युक्त आश्रयितुं नमात्मेतिवत् । तत्रात्मशब्दस्यात्मनि वृत्तरै-  
कार्थ्यादिविवादाच्च युक्तं तथाऽऽश्रयणम् । नचैवमत्र । अतो देहव्यतिरेकिण-  
श्चेतनस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तत्संवन्धिनि लाक्षणिको देहेऽहंशब्दप्रयोगः ।

बाह्यविषयेषु परस्परविरुद्धरूपपरिमाणसंख्यासंनिवेशग्रहणेन व्य-  
तिरेकस्य स्फुटत्वात् आत्मनि तादृशरूपान्तराग्रहणेन देहाभेदप्रतिभा-  
सभ्रमोऽविवेकिनाम् । इतश्च—इच्छानुविधायिस्वव्यापारोऽयमात्मा ।  
इच्छयैव हि सङ्कल्पयति स्मरत्यभ्यूहति च । शरीरमपि तदिच्छानुविधा-  
यिशयनासनोत्थानादिचेष्टमिति भवत्यभेदभ्रमः, शुक्तिरजतादाविव । प्रणि-  
हितमनसस्तु ज्ञातृतया सिद्धयन्तमहमाकारमर्थमनवयवम्, इदमिति परि-  
स्फुरतस्स्थूलादवयविनश्शरीरात्पृथगपरोक्षयन्त्येव ।

भवन्ति च—जानामीति प्रत्ययश्शरीरविषयो न भवति ; अर्थान्तर-  
विषयो वाऽयम् ; अप्रकाशमानतदवयवप्रतिभासत्वात् ; य एवंप्रकारः स  
तथा, यथा अयमिति प्रतिभासः ; यत् शरीरविषयम्, न तत्तथा, यथा  
उभयसंमतं शरीरज्ञानम् । तथा शरीरमहंप्रत्ययगोचरो न भवति, इद-  
मिति गृह्यमाणत्वात् ; बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्वा, घटादिवदिति ।

किंच, अपरार्थं स्वमात्मानमात्मार्थेऽन्यच्च जानतः ।

सङ्घातत्वात्परार्थेऽस्मिन् देहे कथमिवात्मधीः ॥

सर्वस्य बाह्याभ्यन्तरभोग्यवर्गस्य शब्दसुखादेरात्मार्थतां, भोक्तु-  
श्चात्मनोऽनन्यार्थतां, सर्वस्य शेषितां प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यामहे । न च शरीर-  
मनन्यार्थम्, संघातत्वात् । संघाता हि सर्वे परार्था दृष्टादृश्यन्तासनरथा-  
दयः । न च संघातास्संहतशरीराद्यर्था दृश्यन्त इत्यात्मनोऽपि संहतत्व-

मापद्यत इति वाच्यम्, तथासति तस्यापि परार्थत्वप्रसङ्गात् । अपराथ-  
श्चायमात्मा प्रत्यक्षतः प्रकाशत इत्युक्तम् । योग्यानुपलम्भबाधितं चात्मनि  
संघातत्वम् । संघातान्तरार्थत्वे च, तस्यापि तथा, ततोऽन्यस्यापि तथेति न  
व्यवर्तिष्ठेत । न च व्यवस्थायां सत्यामव्यवस्था युक्ता । न च संघातस्य  
परार्थत्वे परस्य संहतत्वमपि प्रयोजकम् ; भोक्तृत्यैवात्मनस्स्वार्थसंघातं प्रति  
परत्वोपपत्तेः । व्याप्त्यनुपयोगिनोऽपि दृष्टान्तदृष्टधर्ममात्रस्यानुरोधेनानुमान-  
मिच्छतस्सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः ।

अस्फुटत्वेऽपि मेदस्य शरीरे तदसंभवात् ।

तद्गुणान्तरवैधर्म्यादपि ज्ञानं न तद्गुणः ॥

सर्व एव कार्यद्रव्यगतविशेषगुणः कारणगुणपूर्वक इति कथमतत्पूर्वक-  
श्शरीरे चैतन्यगुणसंभवेत् ?

यत्तु बार्हस्पत्यं वचनं—\*पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि ते-  
भ्यश्चैतन्यं किष्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति, तदनुपपन्नम्, शक्तेरविशेष-  
गुणत्वेन तथोपपत्तेः । सर्वद्रव्येषु तत्तत्कार्यसमधिगम्यस्तत्प्रतियोगी शक्त्या-  
ख्यो गुणस्साधारणः ; नैव चैतन्यम्, देहैकगुणत्वाभ्युपगमात् । कार्यत्वे  
सत्येकविधप्रत्यक्षसिद्धतया च विशेषगुणत्वात् । द्रव्यान्तरसंयोगसमासा-  
दितमदशक्तिभिरकार्यभूतैः परमाणुभिर्निजगुणपुरस्कारेण स्वकार्यद्रव्येषु  
मदशक्त्युत्पादोऽपि नानुपपन्नः । ताम्बूलरागस्तु पूर्वद्रव्यावयवविभागानन्तरं  
द्रव्यान्तरसंयोगजनितरक्तिमगुणैः कारणैः क्रियते । दृश्यते हि तत्राव-  
यवेष्वपि प्रत्येकं रक्तिमगुणः । न च शरीरावयवेषु प्रत्येकं चैतन्यगुणः  
प्रज्ञायते प्रतिज्ञायते वा ; तदुपगमे च एकशरीर एवानेकचेतनापाता-  
दङ्गाङ्गित्वाभावः, प्रतिसन्धानव्यवहारलोपश्च, देवदत्तदृष्ट इव यज्ञदत्तादेः ।

यत्तु—अकारणगुणपूर्वकं चित्ररूपं पटे इति, तन्न, नानारूपता  
हि चित्रता-; सा च नानारूपैस्तन्तुभिः क्रियत इति किमनुपपन्नमिति ।  
प्रत्येकमविद्यमानमपि तच्चित्ररूपं तन्तुषु संहतेषु दृश्यत एव, चित्रा इमे

तन्त्व इति । संभूय च तेषां पटारम्भकत्वम् । एवं तत्कारणेऽपि तदिति न कचिद्व्यभिचारः । नचैकरूपनियमाभावेनावयविनोऽचाक्षुषत्वम्, महत्त्वैकार्थसमवायिना रूपवत्त्वेनैव चाक्षुषत्वसिद्धेः । अस्तु वा चित्रं नाम एको रूपविशेषः । स तु रूपैरेव कारणगतैर्नानाविधैरारभ्यत इति दृष्टम् । न चैवमवयववर्तिभिरेव चैतन्यैरवयविनि शरीरे चैतन्यविशेषारम्भः, चित्ति-तन्मात्रस्यैव तेष्वसंभवात् । अतो न देहगुणश्चैतन्यम् । एतेन सुखादयोऽपि शरीरगुणाः प्रत्युक्ताः ।

अपिच दृढ एव शरीरे विरोधिगुणापातमन्तरेण कुसुमविलेपन-गन्ध इव निवर्तमानश्चैतन्यसुखादिर्न तद्गुणो भवितुमर्हति, न खलु तद्विशेषगुणा रूपादयस्तथा निवर्तन्ते । आत्मनः परेषां च शरीरगुणाः प्रत्यक्षयोग्याः, बाह्येन्द्रियग्राह्याश्च ; न च तथा ज्ञानादिरिति नासौ तद्गुणः ।

किंच—उत्पत्तिमत्त्वात्पारार्थ्यात्सन्निवेशविशेषतः ।

रूपादिमत्त्वाद्भूतत्वाद्देहो नात्मा घटादिवत् ॥

सच्छिद्रत्वाददेहिवाद्देहत्वान्मृतदेहवत् ।

इत्यादिसाधनैर्न्याय्यैर्निषेध्या वर्ष्मणश्चितिः ॥

एवं प्रत्यक्षविरोधात्, अन्वयमुखेन साध्यमुपस्थापयद्विरुद्धीरितसाधनैरपहृत-विषयतयेन्द्रियाश्रयत्वादिव्यतिरेकिहेतवो न साध्यमुपस्थापयितुमीशते ॥

सन्तु तर्हीन्द्रियाण्येवात्मा । न च तानीदन्तया प्रथन्ते, येन देह-चदहङ्कारगोचराद्बहिष्कियेरन् । नापि तथोद्भूतरूपादिगुणानि स्थूलानि ; येन तत्प्रतिभास इवेन्द्रियगोचरत्वेऽहंप्रत्ययस्य रूपावयवादिप्रतीतिः प्रस-ज्येत । तद्व्यापारफलं च ज्ञानं तद्वामि युक्तं स्नानाध्ययनादिफलवत् । अत एव सत्यतपाः—\* द्रष्टुश्चाक्षुषः इति ।

तन्न, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किं प्रत्येकमिन्द्रियाणि चेतनानि, संभूय वा ? यदि प्रत्येकम्, इन्द्रियान्तरदृष्टस्येन्द्रियान्तरेण

प्रतिसन्धानं न स्यात् । अस्ति च तत्—यमहमद्राक्षं, तमहं स्पृशामीति । अत एव न संभूयापि चेतनत्वम् । न हि पञ्चभिरिन्द्रियैस्संभूयैकं वस्त्वनुभूयतेऽनुसन्धीयते वा । एकेन्द्रियविगमे च प्रायणप्रसङ्गश्च । इन्द्रियचेतन्ये च तत्तदिन्द्रियापाये तत्तदिन्द्रियार्थस्मरणमपि न भवेत् । न च तद्व्यापारफलतया तत्समवायित्वं ज्ञानस्य, शस्त्रादिव्यापारजन्मनोऽपि पापादेः परसमवायित्वात् । अन्यथा च प्रष्टुः मृत्युपपत्तिं शरणागतपरित्यागस्य नृशंसतां चालोच्य सत्यतपसस्तथावचनम् ॥

अस्तु तर्हि मन एव चेतनम् । तथासति हि पूर्वोक्ता दोषाः परिहृता भवन्ति । तद्धि सर्वेन्द्रियाध्यक्षं प्रज्ञायते प्रतिज्ञायते च । उपपद्यते चेन्द्रियान्तरेण प्रतिसन्धानम्, दर्शनानुसन्धानाधारस्य मनस एकत्वात् । तत्तदिन्द्रियापायेऽपि स्मरणमप्युपपद्यत एव, मनसो नित्यत्वात् ।

तदपि न, करणत्वात् चक्षुरादिवत् । बाह्यान्तरसकलविषयसंवेदनकरणतया हि मनः प्रकल्प्यते । बाह्येन्द्रियेषु यथायथं निजविषयसन्निकर्षभागिष्वपि यतो न युगपदेव सर्वे विषयाः प्रतीयन्ते, अतोऽवगच्छामः अस्ति किञ्चिदपरमपि साधनम्, यत्साहायकविरहाच्च सर्वे प्रकाशन्ते, कश्चिदेवैकः प्रतीयते—इति । तथा सुखादिसंवेदनान्यपि करणवन्ति क्रियात्वात् संवेदनत्वाद्वा रूपादिज्ञानवदिति । तदेवं ज्ञानकरणतयाऽवगतस्य मनसः कथमिव ज्ञाने कर्तृत्वम् ? स्वातन्त्र्यलक्षणं हि तत् । तच्च स्वच्छन्दानुरोधेन साध्यसिद्ध्यनुगुणोपकरणसंपादनसामर्थ्यम्, स्वसमवेतमेव वा गुणान्तरं तन्त्रीकृत्य प्रवृत्तिः, करणत्वं तु पराधिष्ठानाधीनव्यापारत्तारूपपारतन्त्र्यनियतं साधकतमत्वमिति कथमिवैकत्र मनसि परस्परविरुद्धतदुभयधर्मसंबन्धं प्रतिपद्येमहि ? अथ तदपि मनः करणान्तरेण स्मरणादिषु कर्तृभावमनुभवति, तथासति संज्ञामात्रे विवादः । य एव ह चक्षुरादिभी रूपादीन्, आन्तरकरणेन च सुखादींश्चेतयते, स एवा-

त्मा । तस्मिन्नेव चेन्मनस्संज्ञा निवेश्यते, कामं निवेश्यताम् ; न नः किञ्चिद्दीनम् । किंतु तदा सर्वलौकिकव्यवहारो बाध्येतेत्यलमनेन ।

आह—किमिदं मनो नाम । ननूक्तमान्तरं ज्ञानकरणं द्रव्यमिति । किंपुनरस्य साधनम् ? ननूक्तं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । उक्तं नाम ; तथाऽपि कथं तत्त्वान्तरसिद्धिः ? कल्पयित्वाऽपि हि तत् युगपत्स्मरणानुत्पत्त्युपपत्तयेऽवश्याश्रयणीयमेव निमित्तान्तरम् । सन्ति हि युगपदस्य स्मर्तुर्नार्थानुभवभावितास्संस्काराः ; अथ च न सर्वे स्मर्यन्ते ; किञ्चिदेव कदाचित्स्मर्यते । संस्कारोन्मेषहेतूपनिपातक्रमात्तथात्वमिति चेत्, एवमपि प्रणिधानमात्रोद्बोधनीयसंस्कारस्य स्मृतियौगपद्यमापद्येत । यावदनुभूतसकलविषयसुस्मर्यथा सर्वतः प्रत्याहृतचेतसस्साधारण्येन प्रणिदधतोऽपि न सर्व एवार्थास्स्मृतिमधिरोहन्ति । यदि तु शुभाशुभरूपतया स्मरणानामदृष्टवशाद्व्यवस्था, क्रमज्ञानस्वाभाव्याद्वा आत्मनः, तथासति बहिरिन्द्रियेषु च यथायथं स्वविषयसंप्रयुक्तेषु तथैव युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरुपपद्यत इति कृतमिन्द्रियान्तरेण ।

स्यान्मतम्—कादाचित्कस्य सुखादेरात्मसमवायिनो बाह्यविषयादृष्टादिनिमित्तकारणस्यासमवायिकारणेन भाव्यम् ; तच्चात्ममनस्सन्निकष इति मनोद्रव्यसिद्धिरिति । तदसत् ; सुखदुःखादिपूर्वकालजन्मनोऽभिमितानभिमतविषयसंपर्कजज्ञानस्यात्मसमवायिन एवासमवायिकारणत्वात् । तस्य च विषयसंप्रयुक्तेन्द्रियसंप्रयोग एवात्मसमवेतोऽसमवायिकारणम् । तद्वेतुरपीन्द्रियव्यापारः प्रयत्नमदृष्टं चात्मसमवेतमपेक्षमाणादात्मेन्द्रियसन्निकर्षादसमवायिकारणात् । प्रयत्नस्य तु स्वपूर्वक्षणवर्ति कर्तव्यताज्ञानम् । प्रयत्न एव त्वदृष्टस्यापीति नात्मविशेषगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छादीनामसमवायिकारणसापेक्षतयाऽपि द्रव्यान्तरपरिकल्पनं न्याय्यम् ।

यत्तु—नित्यद्रव्यविशेषगुणस्य द्रव्यान्तरसंयोग एवासमवायिकारणम्, पार्थिवपरमाणुप्वग्निसंयोगादसमवायिकारणाद्भूतोत्पत्तेरिति, तदपि

स्थवीयः, पार्थिवपरमाणुषु रूपादयो दहनसंयोगादिति कुतोऽवगतम् ? कार्यद्रव्ये तथा दर्शनादिति चेत् ; इह वा तर्हि किं न दृश्यते, इष्टा-  
निष्टप्राप्त्यवगमानन्तरं सुखादिर्जायत इति ? दृष्टकारणव्यभिचारे हि कार-  
णान्तरानुमानावसरः । नचेहास्ति व्यभिचारः । अतः प्रसिद्धकारणभावे-  
ष्वेव यत्र कार्यसमवायः तत् समवायिकारणम्, यत्तु तत्प्रत्यासन्नम्  
तदसमवायि, यदन्यत् तन्निमित्तमिति व्यवस्थाश्रयणमुचितम् ; नत्वन-  
पेक्षिताप्रसिद्धद्रव्यान्तरसंयोगाभ्युपगमेन तस्यासमवायिकारणत्वाश्रयणम्,  
कारणान्तरानुपलब्धेः । दृष्टानुसाराच्चाणुगतरूपादौ तथाऽभ्युपगमः ।  
इह तु तद्विपर्ययः प्रदर्शित एव । एवमपि व्याप्तिबलेन यदि द्रव्यान्तर-  
संयोगोऽनुमातव्यः, स तर्हि स्पर्शवद्द्रव्यसमवेतो भौतिक एव चोपलब्ध  
इति प्रसिद्धदेहादिसंयोग एवानुमानपर्यवसानाच्च नवमद्रव्यसिद्धिः ।

अथोच्येत—भौतिकत्वे हि मनसः पृथिव्याद्यन्यतमत्वेन भवि-  
तव्यम् ; तच्चानुमानान्तरैर्व्यतिरेकमापादयद्भिः प्रत्यासिद्धम् । तथा हि—  
न पार्थिवं मनः, रसावगमनिमित्तेन्द्रियत्वात् रसनावत् । न पाथसीयं गन्ध-  
ग्रहणनिमित्तेन्द्रियत्वात् घ्राणवत् । एवमतैजसत्वाद्यपि तत्तदिन्द्रियागोचर-  
ग्रहणनिमित्ततया शक्याध्यवसानमित्यभौतिकत्वं मनस इति । तदनुप-  
पन्नम्, धर्मविशेषविपरीतसाधनात् । रसावगमनिमित्तेन्द्रियत्वमपार्थिवत्व-  
मिव पाथसीयत्वमपि समर्थयति । एवं साधनान्तराण्यपि भूतान्तरव्यति-  
रेकमिवात्मीयभूतभावमापादयन्ति ।

अथ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु यद्गुणग्राहि यदिन्द्रियम्, तदेव  
तद्गुणकभूतारब्धम् ; हन्त तर्हि तदेव तदितरभूतव्यतिरेकितयाऽप्यवगत-  
मिति न तदवगमकतामात्रेणाभिमतव्यतिरेकसिद्धिः । अपिच शब्दादि-  
गुणावगमसाधारणसाधनतया शरीरमिव पाञ्चभौतिकम्, एकद्वित्रादिमयं  
चेतरभूतसंसृष्टमस्तु मनः ; यथाऽऽज्ञायते \*अन्नमयं हि सोम्य मन इति ।  
तच्च तत्प्रकृतित्वप्रतिपादनपरम्, अपितु तदधीनवृत्तितामात्रप्रदर्शनार्थम्

\*आपोमयः प्राण इत्यादिवत् । अत एवापवर्गदशामपि मनोऽनुवृत्तिः । दर्शितं हि तत्रैवाष्टमे \*मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते\* मनोऽस्य दैवं चक्षुः इति । तथा परस्याश्च देवतायाः, \*सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीतेति महोपनिषदि । \*मनसैव जगत्सृष्टमिति च पुराणे । उच्यते—सत्यमेवम् । द्रव्यान्तरपरिकल्पनातो वरमेवं वाऽऽश्रयणमित्युक्तम् । परमार्थतस्तु न भौतिकं नापि नवमं द्रव्यम् । क तर्हीदानीं मनश्शब्दः? बुद्धावेव । अत एव हि बुद्धिमान् मनस्वीति व्यपदिश्यते । मनसोऽवस्थाभेदाश्च द्रागेवा-परोक्ष्यन्ते, क्षुभितं मे मनः, प्रसन्नं मे मन इति । एवंच मनसः करण-तया व्यपदेशो बुद्ध्यहंकारयोरिव वृत्तिभेदप्रदर्शनपरः पूर्वेषामिति ।

उच्यते—यदि बुद्धिरेव मनः, यदि वा द्रव्यान्तरम्, उभय-धाऽपि तस्य न चेतनत्वमिति किमनेनाप्रतिज्ञातस्वरूपविमर्शनं ।

अस्तु तर्हि प्राण एवात्मा, तथासति तदन्वयिनि शरीरे सात्म-कत्वप्रतीतिः, तद्विरहिणि निरात्मकत्वप्रतीतिश्चोपपद्येयाताम् । देहा-दुत्क्रान्तिर्लोकान्तरगमनं देहान्तरसंचारश्चोपपद्यन्तेतराम्, गत्वरस्वाभा-व्यात्प्राणस्य । इतरथा परममहतो महतश्च स्पर्शविरहिणः परिस्पन्दानुप-पत्तेरुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतयो भाक्तास्त्युः ।

इदमप्यसत्, वायुत्वादेव बाह्यवायुवत्प्राणस्य चैतन्यानुपपत्तेः । वृत्तिहीनेऽप्यात्मनि सुषुप्तौ प्राणस्य वृत्तिमत्त्वाच्च । तद्वृत्त्या हि सुप्त-स्यापि सप्तधातुभावेनाशितपीतद्रव्यपरिणामः, श्वासप्रश्वासौ च । तनुतर-तेजोबन्नानुविद्धः कौष्ठ्यमारुतो हि प्राणः । स च कण्ठमुखनासाभ्यन्तरे बहिश्च रेचितः त्वचा स्पृश्यमानो घटादिरिव स्फुटमनात्मतया चकास्ति ।

किंच—निरस्तो देहचैतन्यप्रतिषेधप्रकारतः ।

प्राणात्मवादो न पृथक् प्रयोजयति दूषणम् ॥

अविभुत्वेनास्यात्मनः स्पर्शविरहिणोऽपि प्रयत्नादृष्टप्रेरणानुगुण्येन



मनस इवोत्क्रान्तिगत्यादयो युज्यन्त इति न तन्निर्देशानाममुस्वार्थता ।  
परिमाणनिरूपणेऽप्येतद्विष्यतीत्यलमधुना ।

भवतु तर्हि संविदेवात्मा अजडत्वात् । जडत्वप्रतिबद्धं ह्यनात्म्यं  
घटादिषु दृष्टम् । जडत्वं च संविदो निर्वर्तमानं तदपि निर्वर्तयति । अजड-  
त्वं च संविदः सत्तयैव प्रकाशमानत्वात् । न हि सती संवित् घटादिरिवा-  
प्रकाशमानाऽवतिष्ठते, येन परायत्तसिद्धिरास्थीयेत ।

स्यान्मतम्—जातायामपि संविदि विषयमात्रं प्रथते । न खलु  
नीलमिदमिति प्रतियन्तस्तदैवानीलमनिदंरूपमपि संवेदनं प्रतीमः । अत-  
स्त्वरूपसत्यैव संविदा इन्द्रियसन्निकर्षेणैव विषयः प्रकाश्यते । ततश्च  
तद्गतागन्तुकप्रकाशातिशयदर्शनेन पश्चात्संविदनुमास्यत इति । तत्र, ज्ञान-  
व्यतिरेकिणोऽर्थधर्मस्य प्रकाशस्य निपुणमपि निरीक्षमाणानां रूपादिवदनुप-  
लब्धेः । उभयाभ्युपेतसंविदैव सकलव्यवहारोपपत्तौ च तत्कल्पनानुपपत्तेः ।  
वित्तिवेदितृप्रतिभासशून्यायां च विषयवित्तावभ्युपगम्यमानायां, घटस्ताव-  
दयम्, अहं तु जानामि नवेति न ज्ञायते, इति च कदाचित्प्रतिभास-  
स्यात् । नचैवमस्ति । अतीतानागतविषयग्रहणस्मरणेषु व्याहारव्यवहारयो-  
रभावे, भावेऽपि, ततः प्रागेव विदितत्वप्रतीतेः नानुमानिकी तत्र विषय-  
प्रकाशसिद्धिः, नतरां तत्पूर्विका तत्र बुद्धिसिद्धिः । तथा हि—केनचि-  
त्पेरितः प्रणिधाय स्मृत्वा अनन्तरमेव प्रतिवदति स्मृतमद्य मयेति ।  
नचायमेव व्याहारस्तत्र लिङ्गम्, तत्पूर्वकत्वात्, अन्योन्याश्रयणापत्तेश्च ।  
स्वव्याहारेण स्वज्ञानानुमानं क इव निरपत्रपः प्रतिजानीत ?

अन्यच्च, यत्संबन्धादर्थान्तरे यो व्यवहारः, धर्मभेदो वा, स  
तस्मिन्नुपलभ्यमानस्तत्स्वरूपप्रयुक्तः, न तु तत्संबन्धनिबन्धनः । यथा  
सत्तासंबन्धात्पृथिव्यादिषु सद्यवहारः रूपसंबन्धाच्च चाक्षुषत्वं सत्तायां  
रूपे च । एवं संवित्संबन्धात्प्रवर्तमानो घटादिषु प्रकाशत इति व्यवहारः

प्रकाशमानत्वं वा धर्मः संविदि तु परिदृश्यमानो न संवित्संबन्धापेक्षः,  
अपितु तत्स्वरूपप्रयुक्त इति स्वयंप्रकाशत्वत्सैवास्मेति ।

किंच योऽपि संविदोऽन्यं संवेदितारमभ्युपगच्छति, अभ्युपगच्छ-  
त्येवासौ संविदम् । नह्यसत्यामेव संविदि संवेत्तीत्युपपद्यते । एवं चेत्,  
उभयवासिसंप्रतिपन्नतया सैव वरं वेदित्री भवतु । किमन्येन कल्पितेन ।  
नन्वहं जानामीति ज्ञानातिरिक्तस्तदाश्रयभूतोऽयमात्मा प्रतीयते । सत्यम् ;  
स तु विकल्परूपतया साक्षात्प्रत्यक्ष इति न शक्यस्संश्रयितुम् । भेदज्ञान-  
सिद्धवत्कारेण पृथग्वस्तुतया गृहीताव्यभिचारेण सहापलम्भनियमेन,  
अप्रकाशात्मनश्च स्वभावविरोधादेव प्रकाशयोगात् प्रकाशस्वाभाव्ये च  
संवेदनत्वमित्यादिना वा प्रकाशात्मनोऽहमित्यंशस्य तत्त्वमेव दुरुपगमम् ।

ग्राह्यविकल्परूपतयाऽप्येष एव प्रकारः । अतो वासनाभिधान-  
समनन्तरप्रत्ययसामर्थ्यादनाद्यविद्यावशाच्च समारोपितावास्तवग्राह्यग्राहक-  
विकल्पोल्लेखिनी स्वयंप्रकाशा संविदेव परमार्थसती ; सैवास्मेति सौगताः  
प्रकटाः प्रच्छन्नाश्च । यथाऽऽहुः प्रकटाः—

\*अविभागोऽपि दुद्धयात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ इति ।

यथा वा प्रच्छन्नाः—\*शुद्धं तत्त्वं प्रपञ्चस्य न हेतुरनिवृत्तिः ।

ज्ञातृज्ञेयविभागस्य मायैव जननी ततः ॥ इति ॥

अत्राह—क्षणभङ्गिनी प्रतिविषयमन्याऽन्या च संविच्चकास्ति ।  
सैव चेदात्मा, पूर्वेषुदृष्टमपरेषुः अहमिदमदर्शमिति कथमिव प्रत्यभि-  
जानोयात् ? न च निरालम्बनप्रतिभाभेदमात्रतया इह समाधेयम्,  
निरालम्बनत्वप्रतिज्ञायाः प्रत्यक्षादिसकलप्रतीतिबाधितविषयत्वात् । साधनस्य  
च सालम्बनत्वे, तदविशेषादशेषशेषमुषीणां तथात्वापत्तेः ; निरालम्बनत्वे  
च साधनाभावादेव साध्यासिद्धेः । प्रपञ्चितश्च पूर्वोत्तरमीमांसाभागयो-  
र्निरालम्बनत्वप्रतिषेधः ; यथार्थस्यातिसमर्थनेन च शास्त्र इति न व्यावर्ष्यते ।

अतएव न सन्तानाश्रयणेनापि प्रत्यभिज्ञोपपादनं साधीयः । विज्ञानक्षणव्यतिरिक्तस्य स्थायिनोऽनुसन्धायिनस्सन्तानस्याभ्युपगमे स्वसिद्धान्तत्यागः, परसिद्धान्ताभ्युपगमश्च । अनभ्युपगमे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । न ह्यन्येनानुभूतेऽन्यस्य प्रतिसन्धानसंभवः । न च सुसदृशतया भेदाग्रहणेन प्रदीपादाविव प्रमातरि प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तिः ; युज्यते हि तलैकस्यैव पूर्वापरव्यक्तिदर्शिनस्तुल्यसंस्थानतया व्यक्तीनां भेदमविदुषस्तथा भ्रमः, इह तु संविद्व्यक्तयः परस्परवार्तानभिज्ञा निरन्वयविनाशिन्यश्च सुगतमत इति न तास्वेकत्वभ्रमस्याश्रयता विषयता वा संभविनी ; न च सदृशत्वेऽपि, अन्येन कृतमात्मकृततयाऽन्योऽनुसन्धातुमलमित्यागमापायिसंवि-त्सन्तानाश्रयः प्रत्यभिज्ञानक्षणस्थायी चेतनोऽभ्युपगन्तव्यः ।

कश्चिदाह—न संविदनित्या, प्रागभावाद्यसिद्धेः । तदसिद्धिश्च तस्याः स्वतस्सिद्धत्वात् । न हि स्वतस्सिद्धस्य प्रागभावादयस्स्वतोऽन्यतो वा सिद्ध्यन्ति । स्वयं हि स्वाभावमवगमयत्, सद्वाऽसद्वा साधयेत् ? सत्त्वे, अभाव एव नास्तीति कथं साधयेत् ? असत्त्वादेव साधकस्य पक्षान्तरे नतरां साधकत्वमिति, न स्वतस्तावत्तत्सिद्धिः । नाप्यन्यतः ; अनन्यगोचरत्वादनुभूतेः ; अनुभाव्यत्वे च घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गात् । अतस्सा न जायते । जन्माभावादेवेतरेऽपि भावविकारा निराकार्याः ; तत्प्रतिबद्धत्वात्तेषाम् । अत एव नानात्वमपि संविदि प्रत्युक्तम् ; उत्पत्तिमत्त्वव्यापकनिवृत्त्या तद्व्याप्यभूतनानात्वस्यापि निवृत्तिसिद्धेः । नह्यजं विभग्यस्ति । चेत्यत्वाच्च भेदेतरेतराभावादयो न तद्धर्माः, रूपादिवत् । अतोऽस्या न मेयः कश्चिदपि धर्मोऽस्ति । अतो निर्धूतनिखिलभेदविकल्पनिर्धर्मप्रकाशमात्रैकरसा कूटस्थनित्या संविदेवात्मा परमात्मा च । यथाऽऽह \*याऽनुभूतिरजाऽमेयाऽनन्तात्मेति । सैव च वेदान्तवाक्यतात्पर्यभूमिरिति तेषां भाषा । यथाऽऽह तद्वार्तिककारः—

\*परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।

संविस्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥

अप्रामाण्यप्रसक्तिश्च स्यादितोऽन्यार्थकल्पने ।

वेदान्तानामतस्तस्मान्नान्यमर्थं प्रकल्पयेत् ॥ इति ॥

तदिदमलौकिकमवैदिकं च दर्शनमित्यात्मविदः । तथा हि—संविदिति स्वाश्रयं प्रति सत्तयैव कस्यचित्प्रकाशनशीलो ज्ञानावगत्यनुभूत्यादिपद-पर्यायनामा सकर्मकः संवेदितुरात्मनो धर्मः प्रसिद्धः । तथैव हि सर्व-प्राणभृत्प्रत्यात्मसिद्धोऽयमनुभवः—अहमिदं संवेद्वीति । तस्यास्योत्पत्ति-स्थितिनिरोधाश्च सुखदुःखादेरिव प्रत्यक्षाः प्रकाशन्ते । स्वापमदमूर्च्छा-दशासु च योग्यानुपलम्भनिराकृतस्तत्सद्भावो नाभ्युपगममर्हति । यदि हि तास्वपि दशासु संवेदनमवर्तिष्यत, ततः प्रबोधसमयेऽनुसमधास्यत । नचानुसन्धीयते । अत एव हि, इयन्तं कालं न किञ्चिदहमज्ञासिषमिति प्रबुद्धः प्रत्यवमृशति । यावदनुभूतपदार्थस्मरणनियमाभावेऽपि, संस्कार-विच्छेदनिमित्तप्रायणादिप्रबलहेतुविरहेऽपि नित्यवदस्मरणमनुभवाभावमेव साधयति । न च सत्यपि संविप्रकाशे विषयावच्छेदविरहादहङ्कारगोचरा-पायाद्वा तत्स्मृत्यनुदयः ; अर्थान्तराभावस्य तदग्रहणस्य चार्थान्तरप्रकाश-प्रयुक्तकार्यप्रतिबन्धकत्वायोगात् । त्रितयावभासेऽपि यथास्वमवभासानां स्वगोचरस्मरणहेतुत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञाबललब्धस्थेमाऽहमर्थः स्वापादि-दशासु निधनमुपगत इति शक्योऽभिधातुम् । अत एव हि, इयन्तं कालमहमस्वाप्समिति प्रबोधे परामर्शः । न च निर्विषया निराश्रया वा संविन्नाम काचित्संभवति, अत्यन्तानुपलब्धेः । संवन्विशब्दाश्च संविदनु-भूतिज्ञानप्रकाशादिशब्दा इति शब्दार्थविदः । न ह्यकर्मकस्य जानात्यादे-रकर्तृकस्य वा प्रयोगो लोके वेदे वा ।

यत्तु—स्वतस्सिद्धस्य सत्त्वे तद्विरोधादेव प्रागभावादेस्तदानीमव-स्थानासंभावान्न ततस्सिद्धिरिति, तदतिस्थवीयः ; न हि संविदा स्वकाल-वर्तिन एवार्थास्सिद्ध्यन्तीत्यस्ति नियमः, अतीतानागतयोरसंवेद्यत्वप्रसङ्गात् ।

अथ संवित्प्रागभावादेस्सिद्धयतस्तत्समकालतया भवितव्यमिति ; किमेवं कचिद्दृष्टम् ? हन्तैवं सति तत्सिद्धेर्न प्रागभावाद्यसिद्धिः । तत्प्रागभावः तत्समकाल इत्युन्मत्तवचः । ऐन्द्रियिकप्रत्यक्षस्वभावो ह्ययं स्वसमकाल-पदार्थप्रकाशकत्वं नाम ; न ज्ञानमात्रस्य, प्रमाणमात्रस्य वा । एतेन तदपि पराकृतम्—\*मानं स्वयंप्रकाशत्वात्स्वतस्सच्चेत्सदाऽस्त्यतः ।

तन्मेयं च सदाऽस्त्येव मानं मेययुगेव हि ॥ इति ।

न हि मानस्य स्वसत्ताकालेऽर्थाविनाभावो मेययोगः, किंतु यद्देशकालादि-मत्तया मेयमवभासते तादृशतद्रूपमिथ्यात्वविरोधित्वम् । अत एव \*स्मृतिर्न बाह्यविषया नष्टेऽप्यर्थे स्मृतिदर्शनादित्यपि प्रलापः ।

अथ संवित्प्रागभावादेरवर्तमानतया न प्रत्यक्षत्वम्, लिङ्गाद्यभा-वाच्च न प्रमाणान्तरतस्सिद्धिरिति ; यद्येवम्, अकारणं तर्हि स्वतस्सिद्धत्वं प्रागभावाद्यसिद्धेः । प्रमाणाभाव एव हीदानीं वाच्यः ; न च तदभाव-शक्योऽभिधातुमित्युक्तमेव, योग्यानुपलब्ध्यैवाभावस्य समर्थितत्वात् ।

अपिच प्रत्यक्षसंवित् स्वसत्ताकाले स्वविषयस्य सद्भावं साध-यन्ती यत्तस्य न सर्वदा सत्तां साधयति, तदवसीयते, अहमिदानीमेवा-स्मि नान्यदेति कालविशेषावच्छिन्नैव सा चकास्तीति ; इतरथा घटादेरपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । एवमनुमानादिसंविदोऽपि । न च प्रत्यक्षानुमानादि-भेदशून्या निर्विषया निराश्रया धीस्संभवतीत्युक्तमेव ।

नचान्यविषयत्वात्संविदः अन्यतस्तत्प्रागभावाद्यसिद्धिः ; अज्ञा-सिषमिति प्राक्तनसंविदोऽद्यतनधिया विषयीक्रियमाणत्वात् । प्रतिकूलानु-कूलविषयनियतहानोपादानादिलिङ्गावगम्यत्वाच्च परसंविदः । तदनभ्युप-गमे च शब्दार्थग्रहणासंभवेन वैदिकलौकिकसमस्तव्यवहाराभावप्रसङ्गः । गुरुपसर्पणाद्यनुपपत्तिश्च ; ज्ञानवत्त्वेन तस्याप्रतीतेः ।

नचान्यविषयत्वेऽननुभूतित्वम् । स्वाश्रयस्य स्वसत्तयैव प्रकाश-

मानत्वं, स्वविषयसाधनत्वं वा ह्यनुभूतित्वम् । ते च संविदन्तरविषय-  
भावेऽपि स्वानुभवसिद्धे न श्रूयत इति कथमननुभूतित्वप्रसङ्गः ? घटादेस्तु  
तथास्वाभाव्याभावादेवाननुभूतित्वम्, नानुभाव्यत्वात् । अपिचाननुभाव्य-  
त्वेऽपि समानस्तत्प्रसङ्गः गगनकुसुमवत् । नचात्मनोऽनुभूतित्वम्, अनु-  
भवितृत्वात् । नाप्यसावननुभाव्यः, अनुभवस्येव स्वतस्सिद्धयतोऽप्यस्य स्व-  
परसंवेद्यत्वाभ्युपगमात् । वेद्यत्वेऽनात्मत्वापादनमवेद्यत्वेऽपि समानं पूर्व-  
वत् । यदि तु गगनकुसुमस्यासत्त्वमेवानात्मत्वाननुभूतित्वप्रयोजकमास्थीयेत,  
आस्थीयतां तर्हि घटादेरप्यसंविदाश्रयत्वाज्ञानाविरोधित्वयोरेव तत्प्रयोजक-  
त्वम् । अथ ते अपि विषयत्वे स्यातामिति चेत्, अविषयत्वेऽपि तत्रै-  
वेत्यलमप्रतिष्ठितकुतर्कापहसनेन ।

यदपि जननविरहादनुभूतेर्विकारान्तरनिरसनम्, व्यभिचरति त-  
दपि प्रागभावे । जन्माभावेऽपि तस्य विनाशदर्शनात् । भावविशेषणोपा-  
दानेऽपि भवदभिमताविद्ययाऽनैकान्त्यम् । सा ह्यनादिरपि विविधविकारवती  
विनाशवती च तत्त्वज्ञानोदयात् । अपरमर्थास्तद्विकारास्सन्तोति चेत् ;  
परमार्थाश्च ते किं विकारास्सन्ति, जन्मवन्तो वा परमार्थाः, येन पार-  
मार्थ्येन विशेषणं साध्यस्य साधनस्य वाऽर्थवत्तामश्नुवीत ? तथा च सति  
साधु समर्थितं तर्ककुशलेनेत्यलमनेन ।

यदपि न ह्यजं विभाग्यस्तीति ; तदपि न, अजस्यैवात्मनो देहे-  
न्द्रियादिभ्यो विभागस्य समर्थितत्वात् । अनादित्वेनाभ्युपगतस्याज्ञानस्य  
आत्मनो व्यतिरिक्ततयाऽवश्याश्रयणीयत्वात् । अपरमार्थस्स विभाग इति  
चेत्, परमार्थभेदः किं जन्मप्रतिबद्धः कचिद्दृष्टः ? निर्बाधप्रतीतिसिद्धश्च  
हृद्दृश्यभेदः परमार्थ एवेत्यनन्तरमेवोपपादयिष्यामः ।

यदपि नास्या मेयो धर्मोऽप्यस्ति चेत्यानां न चिद्धर्मत्वमिति च,  
—तदपि शास्त्रानुमानादिप्रमाणसिद्धैस्स्वयंप्रकाशत्वनित्यत्वादिधर्मैः स्वय-  
मभ्युपगतैरनैकान्तिकम् । न च ते चितिमात्रमिति वाच्यम् ; तत्सिद्धा-

वपि तेषु विमतिदर्शनात् । अभ्युपगम्यैव हि संविदं तदनुमेयत्वक्षणिक-  
त्वादि प्रतिजानते वादिनः । स्वरूपभेदाच्च—स्वाश्रयं प्रति सत्तयैव कस्य-  
चित्प्रकाशनं हि संवेदनम् । स्वयंप्रकाशता तु सत्तयैवात्मने प्रकाशमानता ।  
प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणो धर्म इति संवित्सिद्धावेव  
साधितम् । तदनभ्युपगमे तु व्यवहारानुगुण्यवचनः प्रकाशशब्दः ।  
नित्यता तु सर्वकालवर्तमानता । एकसंख्यावच्छेदः एकत्वमिति । न च  
जडत्वकालदेशनानात्वाद्यवच्छेदशून्यतारूपत्वात्तेषां न यथोक्तदोष इति  
युक्तम् ; तथारूपैरपि तैश्चित्तिधर्मभूतैरनैकान्त्यस्यापरिहार्यत्वात् । संविदि च  
निषेध्यत्वाभिमतजडत्वानित्यत्वनानात्वादिविरुद्धविविधधर्माभावे निषेधोक्ति-  
रुक्तिमात्रमेव । चेत्यं चाज्ञानमात्मनि दृष्टमिष्टं च भवताम् । अपिच अस्या  
इति षष्ठ्या अनुभूतेस्संबन्धमभिधाय निर्धर्मत्वं प्रतिज्ञायमानं, वन्ध्यात्वमिव  
जनन्याः, विरुद्धार्थमापद्येत ।

सिद्धिश्चेदभ्युपेयेत संविदः स्यात्सधर्मता ।

नचेत्तुच्छत्वमेवोक्तं भवेच्छशविषाणवत् ॥

ननु सिद्धिरेव सा । कस्य भोः ? यदि न कस्य चित्, न तर्हि  
सिद्धिरेव । सा हि पुत्रत्वमिव कस्यचित्किंचित्प्रति । आत्मन इति चेत्,  
कप्पद्युगर्थः ? तदेवं व्योमाग्रविन्दसदृशवपुषि यथोदितदृशि वेदान्ततात्पर्य-  
वर्णनं वेदान्तायैव स्यात् ।

अपि च नित्यत्वेऽप्यनुभूतेः प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तदवस्थैव । सा  
अनुभवितारं पूर्वापरकालावस्थायिनमुपस्थापयति, अहमिदमन्वभूवमिति ।  
अनुभूतिस्त्वनुभूतिरेव भवताम्, न तां प्रति सा कर्त्री कर्म वा ।

यद्युच्येत—परमार्थतस्तथामूताऽपि भ्रान्त्या अनुभवितृतया परि-  
स्फुरति, रजततयेव शुक्तिः । न हि तथ्यमनवलम्ब्य मिथ्यावभासस्यो-  
त्थानमिति ; तन्न, तथासत्यनुभवसमानाधिकरणतया अनुभविताऽहमर्थः  
प्रकाशेत—अनुभूतिरहमिति, पुरःस्थितभास्वरद्रव्यशङ्खमुखचन्द्रादेराकारत-

येव रजतपीतमुकुरस्थताद्वित्वादि । पृथगवभासमान एव त्वयमनुभवः दण्ड इव देवदत्तम् अर्थान्तरमहमर्थं विशिषन्नालक्ष्यते, अनुभवाम्यहमिति । तदेवमनुभवविशिष्टमस्मदर्थमवभासयन्नयमहंप्रत्ययः कथमिव विशेषण-भूतानुभूतिमात्रावलम्बनः प्रतिज्ञायेत, दण्डमात्र इव दण्डी देवदत्त इति प्रत्ययः ?

कुतश्चैष निश्चयः, अध्यस्तं ज्ञातृत्वमिति ? स्थूलोऽहमिति वत् देहात्माभिमानवतः प्रतिभासनादिति चेत्, नन्वात्मतयाऽभिमतोऽनुभूतिरपि तद्वत् एवावभातीति साऽपि तथा स्यात् । तत्त्वज्ञानोदयात्परतोऽपि तदनु-वृत्तेर्न तथा सेति चेत्, किं भोः ! तत्त्वज्ञानात्परम् अवोद्वैवायमात्मा ? हन्तैवं वरमितोऽतत्त्ववेदित्वम् ; आन्त्याऽपि हि तत्र बहु भद्रं पश्यतीति ।

ननु ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं विक्रियात्मकं जडमहङ्कारग्रन्थि-स्यम् । तत्फलमुक्त्वा अकर्ता अविक्रियः साक्षी प्रकाशमात्र आत्मा । कर्तृ-त्वादिर्हि दृश्यत्वात् रूपादिवन्नात्मधर्मः । कर्तृत्वे ह्यात्मनः अहंप्रत्यय-गोचरत्वेऽपि, देहस्येवानात्मत्वपरार्थत्वजडत्वादिप्रसङ्गो दुर्निवारः । दृष्टं च लौकिकत्रैदिककर्मसु कर्तृतया प्रसिद्धाद्देहात्तत्क्रियाफलमुजः प्रमातुरहंप्रत्य-यिनः पृथक्त्वम् । तथेहापि प्रमातुरहमर्थद्विलक्षणस्साक्षी प्रत्यगात्मेति युक्तम् । नैवं युक्तम् ; अहं जानामोति ज्ञातृतया सिध्यतः प्रत्यगात्मनो व्यतिरेकेण साक्षिणो नाम प्रकाशमात्रस्यात्मनोऽनुपलब्धेः । देहेन्द्रियमनः-प्राणविज्ञानेभ्यो ज्ञानाश्रयतया विविच्यमाने प्रतीपमञ्चतीव निर्भासमानो-ऽहंभाव एव हि प्रत्यक्त्वं नाम । साक्षित्वमपि तस्य साक्षाज्ज्ञातृत्वम् । न ह्यजानन् साक्षीत्यपदिश्यते । सर्वं च प्रकाशमानं ज्ञात्रेऽहमिति चक्रासते प्रकाशत इति प्रत्यात्मसिद्धोऽयमनुभवः, अहं जानामि, मयं प्रकाशत इति ।

नचाव्याकृतपरिणामभेदस्याहंकारनाम्नो बुद्धिनामधेयस्य वा ज्ञातृ-त्वम्, देहस्येवाचेतनत्वपरिणामित्वजडत्वपरार्थत्वादिहेतुभिस्तदनुपपत्तेः । न च चित्च्छायापत्त्या तयोस्तत्संभवः, अचाक्षुषस्य छायाऽदर्शनात् ।



न च ज्ञातृत्वं चितावपि ते वास्तवमस्ति, येन, अग्निसंपर्कात् अयःपिण्ड इवौष्ण्यम्, तत्संपर्कादर्थान्तरे ज्ञातृत्वं जायेत, ज्ञायेत वा ।

यद्युच्येत-ज्ञप्तिमात्रमेवात्मानमभिव्यञ्जयन्नचेतनोऽप्यहंकारः स्वाश्रयतया तमभिव्यनक्ति । स्वभावो ह्ययं व्यञ्जकानाम्, यदात्मस्थतयाऽभिव्यञ्जयमभिव्यञ्जन्ति, दर्पण जल खण्डमुण्डादय इव मुख मिहिरबिम्ब गोत्वादीन् । तत्कृतश्चायम्, अहं जानामीति भ्रमः । अत एव खल्वह-मुल्लेखविगमे सुषुप्तिमुक्तयोः स्वाभाविकविशदानुभवमात्ररूपेणात्मनः प्रकाशः, तत एवचानात्मत्वमहमर्थस्य । तथाच सौरेशं वचः—

\*आत्मनश्चेदहं धर्मो यायान्मुक्तिसुषुप्तयोः ।

यतो नान्वेति तेनायमन्यदीयो भवेदहम् ॥ इति ।

तदिदमसंबद्धम्; यतः,

शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः ।

स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत् ॥

आत्मत्वाभिमतानुभवाधीना हि सर्वपदार्थाभिव्यक्तयोऽभिप्रेयन्ते । तादृशमशेषार्थासधकमुदयास्तमयविपरिवृत्तिशून्यप्रकाशस्वभावं तमनुभवं तदधीनसिद्धिरचिदहंकारोऽभिव्यनक्तीत्युपहास्यमिदमात्मविदाम् ।

किंच—व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योन्यं न च स्यात्प्रातिकूल्यतः ।

व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे ॥

दिनकरकरव्यङ्ग्यकरतलं तदभिव्यञ्जकं दृष्टमिति मा वोचः, करतलस्य तद्बाहुल्यमात्रहेतुत्वात् । तथाभूताश्च दिनकरमरीचयः स्फुटमुपलभ्यन्त इति न करतलव्यङ्ग्यत्वम् ।

अपिच केयमभिव्यक्तिः, याऽनुभूतिरूपस्यात्मनोऽहङ्कारेण क्रियत भ्युच्यते ? न तावत्तत्सिद्धिः ; तस्य स्वतस्सिद्धत्वेनानन्याधीनसिद्धित्वा-इत्युपगमात् । नापि तद्विषयज्ञानम्, ज्ञानान्तराननुभाव्यत्वात् । अनु-

भाव्यत्वे हि घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्गः । अत एव न ज्ञानकरणानुग्रहः । स हि वेद्यगतज्ञानोदयप्रतिबन्धकापनयनेन वा, दीपेनेव सन्तमसनिरसनेन चक्षुषः ; वेद्यसन्निकर्षोपाधित्वेन वा, व्यक्तिदर्पणादेरिव जातिनिज-मुखादिबोधकस्य नयनादेः ; वेत्तृगतकलङ्कक्षालनेन वा, शमदमादिनेव परावरात्मतत्त्वज्ञानोपायस्यागमादेः ? न तावदनुभवगतमहङ्कारापनेयमस्ति किञ्चित् ज्ञानोदयपरिपन्थि । अज्ञानं तु ज्ञानसमानाश्रयविषयतया न तदुभयभावविरहिणि भवदभिमतसाक्षिणि निक्षेपमर्हति । न खलु ज्ञान-प्रसक्तिशून्यो घटादिरज्ञानीत्युच्यते । तथैव न जातुचित् ज्ञातृत्वं ज्ञान-मात्रस्येति न तस्याप्यज्ञानं भवेत् ; भवदपि तत् अहङ्कारापनेयं नेष्यते, ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादज्ञानस्य ; तथाऽभ्युपगमाच्च । ज्ञानं च स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति ; न च तद्विषयत्वमात्मतयाऽभिमतस्यानुभवस्येष्यत इति तत्रत्यमज्ञानं न केनचित्कदाचिदुच्छिद्येत । ज्ञानप्रागभावरूपं चाज्ञानं न ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकमिति शक्यं व्यपदेष्टुम् । भावरूपमज्ञानमनिर्वचनीयं जगदुपादानमित्यादि प्रलापमात्रमिति संबन्धनिरूपणे प्रतिपादयिष्यते । अतो न वेद्यदोषापनयनरूपा अहङ्कारेणानुभवाभिव्यक्तिः ।

करणानामभूमित्वान्न तत्संबन्धहेतुता ।

अहमर्थस्य बोद्धृत्वान्न स तेनैव शोध्यते ॥

न च स्वाश्रयतयाऽभिव्यङ्ग्यप्रकाशनमभिव्यञ्जयितुः स्वभावः ; प्रदीपादावदर्शनात् । यथावस्थितवस्तुप्रकाशानुकूलस्वभावत्वाच्च ज्ञान-तत्साधनतदनुग्राहकाणाम् । तच्च स्वतःप्रामाण्यन्यायात्, तदनभ्युपगमे च सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । व्यक्तेस्तु जातिराकार एवेति तथा प्रत्यायनम् ; न व्यञ्जकत्वप्रयुक्तम्, उक्तादेव व्यभिचारात् । दर्पणादिस्तु नायनमहः-प्रतिफलनलक्षणदोषहेतुर्नाभिव्यञ्जको वदनादेः ; व्यञ्जकस्त्वाल्लोकादिरेव । व्यञ्जकत्वेऽपि प्रतीपगमनदोषप्रयुक्तस्तत्रान्यथाऽवभासः । नचेह तथाऽह-मर्थस्य तादृशदोषापादकत्वं स्वभावः ; तथासति सर्वस्यापि प्रत्यक्षादे-

रप्रामाण्यमसङ्गान्न किञ्चित्स्थं स्यात् । तस्माज्ज्ञातृतया सिद्धयन्नहमर्थ एव प्रत्यगात्मा, न ज्ञप्तिमात्रम् ।

यत्तु — सुषुप्तिसमुक्त्योर्ज्ञप्तिमात्रतया स्फुरणम्, अहमिति तु न प्रतिभातीति, तत्र सुषुप्तौ तथाऽवस्थितिः पुरस्तादेव निरस्ता । अहमित्येकरूपेण आप्रबोधात्तत्राप्यात्मनस्स्फुरणात् । यदि परं परागर्थाननुभवात्तमो-  
गुणाभिभवाच्च न विविच्य स्फुटं चकास्ति, भवदभिमताऽनुभूतिरपि तदानीं तथैव हि प्रथत इति वाच्यम् । नाहमहं, नाप्यर्थान्तरम्, अपितु अनु-  
भूतिमात्रमज्ञानसाक्षितयाऽवतिष्ठत इत्येवंविधं स्वापसमयभवमनुभवं न हि सुप्तोत्थितः कश्चित्परामृशन्नुपलब्धचरः । एतावन्तं कालं न किञ्चिदह-  
मवेदिषमिति परामर्शनादेव तथात्वं लभ्यत इति चेत्; कथमिव ? न किञ्चिदिति निर्देशादिति चेत्, नन्वेवमनुभूतिप्रतिभासोऽपि प्रत्याख्यात-  
स्यात् । अपि च सुषुप्तिसमयसिद्धमात्मानमहमिति परामृश्य, न किञ्चि-  
दवेदिषमिति तस्य वेदने प्रतिषिध्यमाने तात्कालिकीं वित्तिसिद्धिम् अह-  
मर्थस्य चासिद्धिमभिदधानोऽनुभवविरोधमपि न जानाति देवानांप्रियः ।  
निर्विषया निराश्रया च वित्तिर्नास्तीत्युक्तमेव ।

ननु मामप्यहं न ज्ञातवान् प्रसुप्त इत्यस्ति हि प्रबोधे प्रत्ययः । सत्यम्, स तु वर्णाश्रमादिविशिष्टतया प्रबोधसमयसंवेद्यमानं देहिनं मा-  
मित्यादाय स्वाप्ययावस्थाप्रसिद्धाविशदस्वानुभवैकतानाहमर्थस्य तेन रूपेणाज्ञातत्वं प्रज्ञापयति, न पुनर्ज्ञस्वभावस्याहमर्थस्यापि । एवमिव खल्वयमनुभवः, अत्र सुप्तोऽहमीदृशश्चेत्येवं मामपि न ज्ञातवानह-  
मिति । अपि च, आत्मा सुषुप्तावज्ञानसाक्षित्वेनास्त इति हि यौष्माकी स्थितिः । साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमित्युक्तम् । स चायं जानामीति प्रतिभासमानोऽसदर्थ एवेति कथमिव तदानीमहमर्थो न प्रथेत, स्वस्मै स्वयंप्रकाशमानोऽहमित्येव हि प्रकाशत इति । तत्सिद्धं स्वापादिदशास्वपि आत्मा प्रकाशमानोऽहमित्येव प्रकाशत इति ।

यत् मुक्तावहमर्थो नोपावर्तत इति, तद्वार्तम्, यतस्तथा सति वैनाशिकदर्शन इवात्मनाश एवापवर्गः प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातस्यात् । नो खल्वहमिति धर्ममात्रम्, येन तदपगमेऽप्यविद्यानिवृत्त्यामिवात्मनः स्वरूपेणावतिष्ठत इत्युच्यते । अहमित्येव हि तस्य स्वरूपम् । ज्ञानमपि हि तद्धर्मत्वेन तस्यैव प्रकाशते, ज्ञानं मे जातमिति । का कथा पुनरर्थान्तरस्यात्मत्वे ?

अन्यच्च, यस्सांसारिकदुःखैर्दुःखित्वेनात्मानं तत्त्वतो आन्त्या वा प्रत्येति दुःख्यहमिति, सः, सर्वमिदमनिष्टजातं कथमहमपुनरुदयमपनुद्याव्याकुलः स्वस्थो भूयासमिति संजातमुमुक्षुस्तत्साधने प्रवर्तते । स यदि साधनानुष्ठानादहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छति, अपगच्छेदसौ मोक्षकथाप्रसङ्गादपि । ततश्चासंभवदधिकारितया सर्व एव वेदान्तविधयस्सर्वाणि च मोक्षशास्त्राणि प्रामाण्यादेव प्रच्यवेरन् । अहमुपलक्षितः प्रकाशोऽपवर्गे अवस्थास्यत इति चेत् किमतः ? न हि मयि नष्टेऽपि कोऽपि प्रकाशः स्थास्यतीति कश्चित्प्रेक्षवान् प्रयस्यति ।

एतेन तदपि परास्तम्, अस्मत्प्रत्यये योऽनिदमंशश्चिदेकरसः प्रकाशः, स आत्मा, तस्मिंस्तद्बलनिर्भासिततया लक्षणतो युष्मदर्थ एवाहं जानामीति सिध्यन्नर्थ इति । प्रत्यक्षविरोधात् । अहं जानामीति सिध्यंश्चेतनो युष्मदर्थ इति माता वन्द्येतिवद्व्याहृतार्थं वचः । नचासावन्याधीनावभासः, चैतन्यस्वभावतया स्वयंज्योतिष्ठात् । प्रकाशश्च प्रकाशत्वादेव कस्यचिद्भवेत् दीपादिप्रकाशवदिति नात्मा भवितुमर्हति । अतो ज्ञातृतयाऽहमिति सिध्यन्नर्थ एवात्मा ।

स च मुक्तावप्यात्मनेऽहमित्येव प्रकाशते, स्वसै प्रकाशमानत्वात् । यो यः स्वसै प्रकाशते, स सर्वोऽहमित्येव प्रकाशमानो दृष्टः ; यथातथाऽवभासमानत्वेनोभयवादिसंमतस्संसार्यात्मा । यः पुनरहमिति न चकास्ति, नासौ स्वसै प्रकाशते ; यथा घटादिः । स्वसै प्रकाशते चायं मुक्तात्मा । तस्मात्सः अहमित्येव प्रकाशते । नचैवं प्रकाशमानत्वे मुक्तस्याज्ञानित्व-

संसारित्वादिप्रसङ्ग आपादनीयः, मुक्तत्वविरोधात्; अतदुपाधित्वाच्च तत्प्रत्ययस्य । नह्यज्ञानोपाधिरहंप्रत्ययः, ब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानक्षपितनिरवशेषाविद्यानामपि वामदेवादीनामतत्प्रत्ययदर्शनात् । श्रूयते हि, \*तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च, \*अहमेव च वर्तामि भविष्यामीत्यादि । तथा कथंचिदप्यविद्यादिक्लेशैर्लेशतोऽपि जातुचिदपरामृष्टस्य परमपुरुषस्याप्यहमित्यात्मपरामर्शः प्रज्ञायते, \*हन्ताहमिमास्त्रिस्रो देवताः, \*बहु स्यां प्रजायेय, \*स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति\* तथा \*यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ \*तेषामहं समुद्धर्ता, \*अहं बीजप्रदः पिता, \*वेदाहं समतीतानि\* इत्येवमादिभिः ।

एवंच साक्षादहमर्थादात्मनो विलक्षणेऽपि देहे येन आव्यक्तिकपरिणामभेदेनाहमिति भ्रमः, तदभिप्रायोऽहंकारस्य क्षेत्रान्तर्भावोपदेशो भगवतः, \*महाभूतान्यहङ्कारः\* इति । बहुमन्तव्यजनावधीरणहेतुश्चासौ गर्वापरपर्यायस्तत्रतत्र शास्त्रेषु प्रायशो ह्येतयोपदिश्यते ।

तस्मादहमिति मतिर्बाधकापेता साक्षादात्मगोचरैव; अनात्मनि तु शरीरे भवन्ती अविद्येति युक्तम् । उक्तंच—\*श्रूयतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कुलनन्दन । अनात्मन्यामबुद्धिर्या\* इति महर्षिणा वासिष्ठनन्दनेन । न च ज्ञप्तिमात्रप्रतिभासः कस्यचिच्छरीरेऽस्ति, येन तन्मात्रात्मवादिनोऽप्यनात्मबुद्धिरुपपद्येत ॥

अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वयात् ।

अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताऽहमिति भासते ॥

यदुक्तमजडत्वाद्वित्तिरेवात्मेति, तत्रेदं वाच्यं किमिदमजडत्वं नामेति । यद्युच्येत—सदपि यन्न प्रकाशते तज्जडम्; तद्विपरीतमव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकमजडमिति; तथासति सुखादिभिर्व्यभिचारी हेतुः । न खलु सुखदुःखेच्छादयो विद्यमाना अपि कदाचिदनवभासमाना भवन्ति ।

स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमपि दीपादिभिरनैकान्तिकम् ; ज्ञानव्यतिरिक्त-  
प्रकाशानङ्गीकाराच्चासिद्धता, विरुद्धता च । यदि मतम्—अव्यभिचरित-  
प्रकाशोऽपि सुखादिरन्यस्मै प्रकाशत इति घट इव जडतां नातिवर्तते,  
तेनानात्मेति ; ज्ञानं वा किं स्वस्मै प्रकाशते ? अन्यस्यैव हि तदपि जान-  
तोऽहमर्थस्य प्रथते अहं जानामीति, अहं सुखीतिवत् । तेन स्वस्मै  
प्रकाशमानत्वमभिप्रेत्य प्रयुज्यमानोऽजडत्वहेतुरसिद्धस्संविदि । अतस्सत्त-  
यैव स्वमात्मानं प्रति सिद्ध्यन्नजडोऽहमर्थ एवात्मा । तत्संबन्धायता तु  
ज्ञानस्यापि प्रकाशता । अत एव हि स्वाश्रयचेतनं प्रति प्रकटता, इतरं  
प्रत्यप्रकटता च ज्ञानस्य, सुखदुःखादेरिव । नचैवमात्मान्तरसंबन्धमर्था-  
न्तरं वाऽपेक्षायामात्माऽऽत्मने प्रकाशते । एतच्चानन्तरमेवोपपादयिष्यते ।

न च ज्ञानेन सहोपलम्भनियमोऽहमर्थस्यार्थान्तरतां वारयति, ज्ञान-  
स्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तदपि हि तेन नियतेन सहोपलम्भमित्यहमर्था-  
दनर्थान्तरं मिथ्यारूपमेवापद्येत । असिद्धश्च संविद्विशेषैस्सहोपलम्भनियमः,  
प्रत्येकं व्यभिचारदर्शनात् । न च विशेषमात्रं निर्धूतनिखिलविषय-  
विशेषोपश्लेषं वा वित्तिमात्रमस्ति, येन सहोपलम्भनियमस्संवेदितुरभिधीयेत ।  
सामान्यं तु सदपि सौगतैर्न वस्तुतयाऽऽस्थीयते । समस्तवृत्तिप्रत्यस्तमये-  
ऽपि स्वयंज्योतिरयमात्माऽवतिष्ठत इति च वक्ष्यामः । स्ववाग्विघातश्च—  
एकं द्वाविति निर्देशात् । द्वयोर्लोकक्रियानुपवेशे सहशब्दः ; शिष्येण  
सह गच्छत्याचार्य इति यथा । अपिच नीलतद्वियोरिति द्वे उपादाय,  
अमेद इत्येकत्वविधिः सवित्रीवन्ध्यात्वविधिरिव । अनेकान्तश्च संविदि  
प्रतिषिध्यमानैर्जडत्वादिभिः, सर्वज्ञज्ञानेन सहोपलम्भनियममागिभिस्संसारि-  
ज्ञानैश्च । तेषामभेदाभ्युपगमे ज्ञानस्य जडत्वमूर्तत्वादि, बुद्धस्य बद्धत्व-  
मित्यापद्येत । नियमेनैकज्ञानसिद्धत्वमप्युक्तप्रकारेण प्रत्युक्तम् ।

विपक्षव्यतिरेकश्चासिद्धः । भवतु नियमेनैकज्ञानसिद्धत्वं ज्ञान-  
ज्ञेयज्ञातृणाम्, मा च भूदभेदः ; को विरोधः ?

किमप्रकाशरूपत्वात्प्रकाशमनुरुध्यते ।

व्यवहाराय नीलादिराहोस्वित्तदभेदतः ॥

इति सन्दिह्यमानत्वान्नाभेदश्शक्यनिर्णयः ।

बोध्यस्थश्चैष नियमो न पुनर्बुद्धिवोद्धृगः ॥

स्पष्टश्च प्रत्यक्षबाधः, सर्वज्ञानेषु वेद्यादिव वित्तेरपि वेदितुर्भेद-  
स्यापरोक्षत्वात् । न च प्रतियोगिनः प्रत्यक्षत्वं दृश्यत्वं वा भेदस्यापरोक्ष्ये  
त्वपेक्षितव्यम्, सिद्धिमात्रेण तदुपपत्तावप्रयोजकत्वेन तद्विशेषस्यानाक्षेपात् ।  
अनवभासमानेऽपि प्रतियोगिनि भावाः स्वरूपत एव विलक्षणाः प्रत्यक्ष्यन्त  
इति सर्वलोकस्वादिक्कमेतत् ।

ननु जीवतो भेदप्रत्यक्षस्य शिरसि पदनिधानेन सहोपलम्भनियम-  
स्याभेदेन प्रतिबन्धग्रहणमिति कथमिव ततस्तद्बाधसंभवः? तथासति हि  
ज्वालाभेदानुमानमपि तदेकत्वप्रत्यभिज्ञयाऽपोद्येत । अविशेषज्ञो देवानां-  
प्रियः । तत्र हि क्लृप्तकारणदोषानुवृत्तौ सत्यां जायमानोऽपरोक्षावभासः  
न निरवद्यप्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं बाधितुमर्हति । तथा हि—अचिरनिर्वापिता-  
रोपितेज्वेकवर्तिभागवर्तिषु बहुषु दीपेषु तद्भेदादर्शिनः सुसदृशतया स  
एवायमिति स्मृतिरुपजायत इति दृष्टम् । अतोऽन्यत्राप्यप्रतिबन्धपुष्कल-  
कारणक्रमोपनिधानादवयवविश्लेषाच्च सुसदृशनिरन्तरप्रवृत्तप्रदीपप्रवाहा-  
लम्बनैव तथामतिरिति निश्चीयते । तथैकनानात्वप्रत्ययः स्वतःप्राप्तेन्द्रिय-  
वृत्तिविपर्ययप्रयुक्तः समसमयोपजायमानानेकानवद्यप्रत्यक्षप्रतिक्षिप्तविषयश्च  
द्विचन्द्रादौ दृष्ट इति नासौ तत्रैकत्वानुमानमभिभवितुं प्रभवति । नचैवमिह  
ज्ञातृज्ञानज्ञेयविवेकसाक्षात्कारी प्रत्यय इति प्रतिरुणद्धयेवायमिहभेदानु-  
मानोदयप्रसक्तिम् । नचोपलब्धिसाहित्यनियमादेव तथात्वमंत्रानुमेयमिति  
युक्तम्, विपक्षे बाधकानुपलब्धेः । संविदधीनसिद्धितयाऽपि तथा निय-  
मोपपत्तेः । अनैन्द्रियकत्वेन च तद्वृत्तिविपर्ययस्याकिञ्चित्करत्वात् । योग्या-  
नुपलम्भपराकृतत्वाच्च बाधकप्रत्ययस्य । अपिच विषयसिद्धिर्हि संवित् ।

सा च स्वयंप्रकाशेत्यविवादः । तेनावर्जनीयस्तथा नियमः । न च भेदोऽपि सिद्धिमन्तरेण सिध्येदित्यनुमत्तेन युक्तमापादयितुमित्यलमनेनानुभवपराहतमतातिव्याकुलीकरणेन ।

अप्रकाशात्मनश्च नीलादेः प्रकाश इति अनुभवसिद्धत्वान्न समर्थनान्तरं प्रार्थयते । आत्मा तु प्रकाशस्वभाव एव । न च तावता ज्ञानत्वम्, स्वतन्त्रत्वात् । परतन्त्रमागन्तुयावदर्थेन्द्रियसन्निकर्षादिकारणसन्निधानमवतिष्ठमानमर्थावच्छिन्नरूपं ज्ञानमिति प्रागेवावोचाम । आत्मा तु स्वतन्त्रो ज्ञाता अहमिति प्रत्यात्मं प्रथते । यदि पुनरीदृशोऽप्ययमनन्याधीनसिद्धितया ज्ञानमभिलप्यते, अभिलप्यतां कामम् । तथाऽपि ज्ञानवदेवेदं ज्ञानम्, न ज्ञप्तिमात्रतया ।

अत एव हि च्छन्दोगाः, \*अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा\* इत्याद्यामनन्ति । तथा, \*कतम आत्मेति प्रश्नपूर्वकमिदमेव लक्षणमामनन्ति वाजसनेयिनः, \*योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः\* इति । अत्र हि, योऽयं सर्वलोकानुभवसिद्धो विविधविषयवेदनप्रचुरः प्राणेषु प्रेरकतया स्थितो हृदयायतने अन्तर्ज्योतिरहमिति प्रत्यक्त्वेन प्रकाशते, स पुरुष इति यथोदितमेवात्मस्वरूपमुपदिश्यते । \*एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः\* इत्यार्थवणाः । तथा, \*विज्ञातारमरे केन विजानीयात्\* इति \*न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्\* स उत्तमः पुरुषः.....नोपजनं सरन्निदं शरीरम्, \*एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाप्पोऽशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति,\* तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः\* इत्याद्याः ।

\*सत्यं ज्ञानमित्यत्रापि ब्रह्मलक्षणनिर्देशे ज्ञानशब्दो न ज्ञानमात्रवचनः, अपितु तद्वद्वचनः । तद्वचनत्वे \*लिति\* इति आद्युदात्त-



त्वप्रसक्तेः । अन्तोदात्तश्चायं ज्ञानशब्दः । मत्वर्थीयाचप्रत्ययान्तत्वे तथात्वं घटते, नान्यथेत्येतत् परमात्मनिरूपणे अतिनिपुणमुपपादयिष्यामः । ऐतरेयोपनिषदपि \*प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युक्त्वा, \*स एतेन प्राज्ञेनात्मना\* इति प्रकृष्टज्ञानवन्तमेवेश्वरं दर्शयति । तत्सिद्धं ज्ञातैवायमात्मेति ।

किं पुनरस्मिन् देहादिव्यतिरेकिणि चेतने प्रत्यगात्मनि प्रमाणम् ? अनुमानमिति नयविक्षणोऽक्षपादः ; यदाह—\*इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःख-ज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ।

किममीषामात्मना अविनाभावो दृष्टः, धूमध्वजविशेषेणैव धूम-विशेषस्य ? हन्तैवं तत् एव तत्प्रमितेः किमनुमानेन ? माभूद्विशेषतोदर्शनम्, सामान्यतस्तु भविष्यति । तथा हि इच्छादयः कार्यत्वानित्यत्वगुणत्वादिभिः शब्दादय इवाश्रिततयाऽनुमीयन्ते । यश्चैषामाश्रयः स आत्मा । गुणत्वं च परिशेषात्—न सामान्यविशेषसमवायाभावाः, अनित्यत्वात् ; न द्रव्यं कर्म वा, व्यापकद्रव्यसमवायादिति । विशेषगुणत्वं चानित्यत्वे सत्यसदाद्येकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमात्, रूपादिवत् ।

एवमाश्रयमात्रमुपस्थापयन्तोऽन्वयव्यतिरेकिणो हेतवः द्रव्यान्तर-गुणत्वं च प्रत्याचक्षाणैः केवलव्यतिरेकिसाधनैरात्मगोचरतया नियम्यन्ते । तथा हि भवति—इच्छादयो न महाभूतगुणाः स्वात्मन एव प्रत्यक्षत्वात् । अबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाद्वा । ये भूतगुणास्ते स्वात्मपरात्मप्रत्यक्षाः बाह्यकरण-प्रत्यक्षाश्च ; यथा रूपादयः । न तथेच्छादय इति न तद्गुणाः । दिक्काल-मनांसि पुनः न विशेषगुणवन्ति ; नापि तद्गुणानां प्रत्यक्षत्वमिति न तेषामपि गुणाः । अकारणगुणपूर्वत्वात् अयावच्छरीरभावित्वादित्यादयः शरीरविशेषगुणत्वप्रतिषेधहेतवः प्राचीनाश्चात्रानुक्रष्टव्याः । तेनेच्छादयो न शरीरगुणास्तद्गुणभावापवादकप्रमाणवत्त्वे सति गुणत्वात् । ये यथोक्त-साध्या न भवन्ति, ते यथोक्तसाधना अपि न भवन्ति, यथा रूपादयः ।

यथोक्तसाधनाः पुनरिच्छादय इति यथोक्तसाध्या एवेति । विमतिपदास्प-  
देभ्यश्शरीरादिभ्योऽर्थान्तरगुणा इच्छादय इति वा प्रतिज्ञा । यथोक्त एव  
हेतुः, उदाहरणं च प्रयोक्तव्यम् । सामान्येन वाऽन्वयः प्रदर्शनीयः—यो  
यद्गुणभावापवादकप्रमाणवत्त्वे सति गुणः, स ततोऽर्थान्तरस्य गुणः, यथा  
पृथिव्यादिभ्यः शब्द इति आकाशसिद्धिवदात्मसिद्धिरिति ।

इदमपि न समीचीनमित्येके । तथाहि—अन्वयव्यतिरेकिहेतुमि-  
र्देहादिसाधारणमाश्रयमात्रमवगमितम् । न च तावताऽऽत्मसिद्धिः । केवल-  
व्यतिरेको तु साधनदशामेव नासादयति, सपक्षान्वयविरहात्, असाधा-  
रणवत् । नचैवं केवलान्वयिनो विपक्षव्यतिरेकदर्शनविकलतया साधारण-  
वदसाधनत्वम्, देशकालादिशङ्कितोपाधिविगमेऽप्यन्वयदर्शनेन साध्यान्वि-  
तस्वभावतया परिनिश्चितत्वात् । न च साधनाभावे साध्याभावदर्शनमात्रेण  
साध्यान्वितस्वभावत्वं शक्यं निश्चेतुम् । अभावस्यानन्तदेशव्यापितयाऽनव-  
यवेन ग्रहणस्यैव दुष्करत्वात् । कल्याऽप्यन्यत्र वृत्तौ संबन्धे नियमासंभ-  
वात् । सन्देहग्रस्तत्वाच्च—किं साधनाभावप्रयुक्तस्साध्याभावः, किं वा  
निमित्तान्तरप्रयुक्त इति । पृथिव्यादिभ्योऽर्थान्तरगुणत्वप्रतिज्ञाऽपि द्रव्या-  
न्तराप्रसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणा ।

एतेन साङ्ख्योदीरितसाधनभेदा अप्यपोदिता वेदितव्यास्संघातपरार्थ-  
त्वादयः । तथाच तानेव तावदादितो व्याकुर्महे—

\*संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ \*

अयमर्थः—देहेन्द्रियादयः परार्थाः संघातत्वाच्छयनासनशरणा-  
दिवत् । प्रत्यक्षं च शरीरस्य संघातत्वम्, भूतानां च । अव्यक्तमहदहं-  
कारेन्द्रियाणां च सुखदुःखमोहात्मतया तथात्वमनुमेयं तद्देव । नचेन्द्रि-  
यामाहङ्कारिकत्वस्याभ्युपेतस्य, साध्यत्वाभिमतपारार्थ्यधर्मस्य चासंहतपरार्थ-

त्वस्यान्यथात्वापादनादुभयविशेषविरुद्धत्वं हेतोः ; अहङ्कारान्वयव्यतिरेका-  
नुविधानेन, \*देवा वैकारिकास्मृताः\* इत्याद्यागमबलेन, प्रकाशलाघव-  
गुणान्वयेन च वैकारिकाभिधानसात्त्विकाहङ्कारभेदयोनित्वस्येन्द्रियाणां  
प्रमाणसिद्धस्यापवादानुपपत्तेः । आत्मनस्तु संघातत्वे तस्यापि संघातान्त-  
रार्थतयाऽनवस्थापत्त्या निष्प्रमाणकानेककल्पनाप्रसङ्गात् , अप्रयोजकत्वाच्च  
संघातत्वस्य शेषित्वे, दृष्टान्तदृष्टाशेषधर्मोपस्थापनेऽनुमानप्रामाण्यस्यैवासं-  
भवापत्तेस्तदसंघातत्वस्य चाप्रचाल्यत्वात् । नच प्रमाणान्तरबलेनाहं-  
कारिकत्वसंघातान्तरार्थत्वयोर्बाधेऽबाधितेन संघातपरार्थत्वेनापि न भवित-  
व्यम् । एवंच संहतत्वव्यापकावरुद्धत्रैगुण्यादिरहितोऽसंहत आत्मा सिद्धः ।

तथा देहादयस्सुखदुःखमोहात्मकतया परेणाधिष्ठीयन्ते, यन्त्रा-  
दिभिरिव रथादयः । अपिचानुकूलप्रतिकूलवेदनीये सुखदुःखे भृत्यभ्रा-  
तृव्यवदनुकूलनीयप्रतिकूलनीयवती । दृश्यत्वाद्देहादयो घटादय इव विल-  
क्षणद्रष्टृका इति । अधिष्ठातुरनुकूलप्रतिकूलवेदकस्य द्रष्टृत्वैगुण्यादिविपर्ययः  
पूर्ववदेव निर्णेतव्यः । तथा देहादेरव्यक्तान्तस्य कृत्स्नस्य त्रिगुणात्मकत-  
याऽत्यन्तदुःखोपशमनलक्षणमोक्षदशानुपपत्तेस्तदर्थं च शास्त्राणां महाधियां च  
प्रवृत्तेरस्ति देहादिव्यतिरिक्तोऽसंहतत्वैगुण्याद्यसंसृष्टः पुरुष इति ।

अत्रापि संघातपारार्थ्यादिभिर्न्यद्यपि परः कोऽप्यधिष्ठाता द्रष्टा सिद्धः,  
तथाऽपि न तस्यासंहतत्वात्रिगुणत्वादिरभिमतविशेषश्शक्यनिश्चयः । तथाहि-  
संघातस्य संघातान्तरार्थत्वनियमदर्शनबलादापतन्ती परापरा संघातकल्पना  
न दोषाय, कार्यतयेवानादिकारणपरम्परापरिकल्पना । नचाप्रयोजकत्वमपि,  
असंघातस्यासङ्गस्याशेषविक्रियाशून्यस्यानाधेयातिशयकूटस्थचितिमात्रवपुषः  
पुरुषस्य संघातं प्रति परत्वानुपपत्तेः । तद्धि तस्य शेषि भवति, तच्च तद-  
र्थम् ; यद्येनोपक्रियते क्रियते वा, यच्चोपकरोति करोति वा । न च तथा  
सांख्यपुरुष इति कथं तस्य संघातं प्रति परत्वम् ? कथं तरां च संघातस्य  
तादर्थ्यम् ? अनुपकार्योऽप्युपकार्यतयाऽऽत्मानं मन्यत इति चेत्—कामं

मन्यताम्; किमायातमुपकार्यत्वस्य ? न खलु बालास्तलमल्लिन्तादिमत्तया गगनमभिमन्यन्त इति तस्य तथात्वं भवति ।

अपिच तथाविधभ्रमोऽपि कस्य कथमुदयत इति विवेचनीयम् । न तावच्चितिशक्तेः, सर्वविक्रियाशून्यतयाऽतिविशुद्धायामशुभशतनिदानभूत-भ्रमपरिणामासंभवात् । अन्तःकरणं तु बुद्ध्यपरपरिभाषामिधानमचेतनतया तनुरिव न आम्रयति । अचिदपि स्वच्छतया चितिच्छायामापन्नं चेतनायत इति चेत् ; न, नीरूपायाश्चितेर्बुद्धेश्च छायातद्गहणानुपपत्तेः । छायेव छायेति चेत् ; कः खल्विवार्थः ? चितिसरूपत्वमिति चेत् ; हन्तैवमशेष-विकाररहितचितिसरूपतापत्तावन्तःकरणमपि प्रत्यस्तमितसमस्तवृत्तिकमाप-द्यत इति दुरुपपादतरोऽयं भ्रमसुखदुःखादिविकारयोगः प्रत्यात्मसिद्धिः । चेतनत्वेन सरूपत्वमिति चेन्न ; चितिरेव हि ते पुरुषः, न चेतयिता । यथाऽऽह तत्रभवान् पतञ्जलिः—\*यदा चितिरेव पुरुषः किमत्र केन व्यप-दिश्यत इति । अजडायमानत्वमिवार्थ इति चेत् ; अजडत्वमपि न ज्ञातृ-त्वातिरिक्तं किंचिदित्युक्तमेव । तेनैव तद्विवरणमिति च न किंचिदेतत् । अपिच चितिसंनिधानाधीनां बुद्धिसिद्धिमभिदधानः कथमिव तदजडिमानं प्रतिजानीयात् ? न च चितिस्वान्तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बाधाराभिमतयोरन्यतर-स्मिन्नप्यविद्यमानस्य विषयविशेषोपरक्तज्ञातृत्वलक्षणधर्मभेदस्य प्रतिबिम्बे संभवः । प्रत्युक्तश्चायं प्रतिबिम्बवादः प्रच्छन्नबाह्यमतप्रत्यादेशे ।

यदुच्यते—निर्विकारायापि पुंसे तत्संनिधिमहिमसमुत्थापितप्रमाण-विपर्ययादिविचित्रवृत्तिभेदं स्वान्तमेव स्ववृत्तिं विषयविशेषांश्चोपदर्शयति, सामन्तचक्रमिव पराक्रमीयः प्रतिबलविलोचनादिवृत्तीस्त्वामिने । ततस्साक्षी भोक्ता चापदिश्यते, राजेति विक्रमी विजयी चेति ; तदनुपपन्नम् । द्रष्टृ हि दर्शनीयं दृश्यते । न च दृशिमात्रात्मवादिनां सांख्यानां तदुपजीविनां च प्रच्छन्नानां द्रष्टृत्वं वास्तवमस्ति । न च काल्पनिकेन शेषित्वसंभवः । कल्पनाऽपि न संभवतीत्युक्तमेव । राजा तु सामान्यतो विशेषतो वा तेषु

कर्मस्वमात्यान्नियुञ्जानस्तत्फलमैश्वर्यादि चाशुवानः स्वस्वामिभावहेतुक्य-  
प्रतिग्रहजननादिव्यापारयोगी न निष्क्रियस्यानाधेयातिशयस्य पुंसो निदर्शन-  
मिति यत्किंचिदेतत् । स्थूलोऽहं, गच्छाम्यहमित्यादिप्रत्यक्षमृदितविषयतया  
प्रसिद्धैवातीतकालता व्यतिरेकानुमानभेदानामित्यानुमानिकीमप्यात्मसिद्धि-  
मश्रद्धानाः श्रौतोमेव तां श्रोत्रियास्संगिरन्ते ।

श्रुतयो हि साक्षादेवात्मनश्शरीरादिव्यतिरेकमादर्शयन्ति—\*स एष  
नेति नेति, \*अकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम्, \* योनिमन्ये  
प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्ये, \* न जायते म्रियते वा कदा-  
चित्, \* जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते, \* न ह वै सशरीरस्य सतः प्रिया-  
प्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः \* इत्याद्याः ।  
कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनविषयश्चाक्षिपन्ति देहादिव्यतिरिक्तं नित्यं चेत-  
नमिति श्रुतितदनुपपत्तिप्रमाणकोऽयं प्रत्यगात्मेति ।

ननु हिताहितप्राप्तिपरिहारमात्रपरस्यान्नायस्य शिरसि किमिति महा-  
नयं भारः प्रक्षिप्यते ? अनुमानागमाद्यशेषप्रमाणमूलभूतेन प्रत्यक्षेणैव ह्येनं  
प्रतिपद्यामहे । ममेदं शरीरम्, इदमहं जानामीति घटादिदृश्येभ्य इवायं  
द्रष्टा देहादपि पृथग्भूतः प्रत्यक्षं परिस्फुरति । मैवं वोचः । इन्द्रियार्थसन्नि-  
कर्षजं हि विज्ञानं प्रत्यक्षम् । नचेन्द्रियाणि रूपादिव्यतिरेकिणि निरति-  
शयसूक्ष्मे प्रतीचि, परागर्थ इव सन्निकर्षेण ज्ञानं जनयितुमर्हन्ति । यथा  
आम्नायते \* पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः \* इति ।

अचित्त्वप्रतिबद्धश्च सर्वोऽपीन्द्रियगोचरः ।

तेन नैन्द्रियकं ज्ञानमात्मानं स्पृष्टुमर्हति ॥

स्यान्मतम्—भौतिकत्वाद्बहिरिन्द्रियाणि मा नामात्मनि प्रवर्तिषत ।  
मनस्तु प्रवर्तिष्यते अभौतिकत्वादिति ; तन्न, तस्यापीन्द्रियत्वे भौतिकत्व-  
स्यापरिहार्यत्वात् । यथाऽऽम्नायते, \*अन्नमयं हि सोम्य मनः\* इति ।  
प्रपञ्चितं चैतन्निरूपणे ।

अथोच्येत—अस्ति तावदहमित्यपरोक्षावभासः प्रत्ययः । नचैन्द्रियकत्वमन्तरेणासौ संभवति । क्लृप्तं च बहिरिन्द्रियागोचरेऽपि सुखादौ स्वान्तस्वातन्त्र्यमिति तन्निमित्त एवायमहंप्रत्ययो युक्तः । प्रयोगश्च भवति—आत्मा मानसप्रत्यक्षग्राह्यः बहिरिन्द्रियायोग्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वात् सुखादिवदिति ।

तन्न, संवेदनेन व्यभिचारात् । न च तदप्रत्यक्षम् । जानामीत्यनन्योपाधिकतया प्रतिभानात् । अप्रत्यक्षत्वे च संवेदनस्यासिद्धिरेव स्यादित्युक्तमेव । न च तदपि मानसप्रत्यक्षतया सपक्षे निक्षेपमर्हति, विमर्दासहत्वात् । यदा खलु कुतश्चिदात्ममनस्संयोगाद्विषयसंवित् उदयमासादयति, तदैव किं तत एव तद्गोचरमपि वेदनं जन्यते, उतान्यदाऽन्येनेति वाच्यम् । न च युगपदुभयजननं संभाव्यते । तथा हि सति परापरतत्तद्गोचरनिरवधिकधोनिःकुरुष्वजन्म तत्कालमेवापद्येत । न च तदस्ति । युगपदुत्पत्तौ विषयविषयित्वनियमश्च निर्निबन्धनः । असमसमयजन्मना ज्ञानेन वेद्यत्वे न प्रत्यक्षत्वम्, क्षणिकत्वेनाग्रिमज्ञानस्य आग्राहकज्ञानोदयमवस्थानाभावात् । भावे च सर्वज्ञानानां सर्वदाऽवस्थानप्रसंगात् । कार्यविरोधित्वे चानन्तरमेव संस्कारोदयान्न कालान्तरे स्थितिरिति संविदो न मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वम् । न चाप्रत्यक्षा संविदिति स्फुटो व्यभिचारः ।

ऐन्द्रियकत्वस्यानात्मत्वप्रतिबद्धत्वाद्विरुद्धता च । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः, सुखदुःखयोः प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् । अनभ्युपगमश्चैन्द्रियपौष्कल्यानाशयोरेव सुखदुःखत्वात् । न हि तस्मिन्नप्रत्यक्षे तत्पौष्कल्यं वैकल्यं वा प्रत्यक्षं भवति । इन्द्रियस्वरूप इवाभ्यासपाटवात्तयोरपरोक्षत्वाभिमानः, मनोवस्थाभेदेष्विव चानुमेयमनोवादिनाम् ।

यस्तु सुगतमतावलम्बी विज्ञानाभिन्नहेतुजतया तयोरपि तदन्तर्भावमभिमन्यते ; कणभक्षपक्षाश्रयणेन वा तयोरात्मविशेषगुणत्वम् ; ताभ्यां सुखदुःखाधिकरणं व्याचक्षीत ; स्वतस्सुखीत्येतद्विमर्शं वाऽत्रत्यम् । राग-

द्वेषादयस्तु चैतन्यस्यैवावस्थाविशेषास्तद्वदेव प्रत्यक्षीभवन्तीति न तन्निदर्श-  
नेनानुमानोदयः । सुखप्रयुक्तविषयीकारचैतन्यं रागः; तद्विरोधप्रयुक्तविष-  
यीकारं तदेव द्वेषः, भूतदुःखज्ञानेन तच्चलनं शोकः, आगामितज्ज्ञानेन  
चेतश्चलनं भयमित्यादि लक्षणग्रन्थादेवावगन्तव्यमित्यलं प्रविस्तरेण ।

एकस्य चात्मनो निरंशस्य न स्वापेक्षया ग्राह्यग्राहकभावः, विरो-  
धादित्यप्युक्तमेव । अंशभेदाश्रयणे तत्सिद्धये चांशान्तरमाश्रयितव्यम्,  
तथा तत्रतत्रेत्यनवस्था; संघातत्वं चात्मनः ।

ननु च ग्राहकावभासश्चतुः स्वसिद्धान्तश्रद्धाविप्रलब्धबुद्धिभि-  
रभिहितः, इन्द्रियादिप्रत्यासन्नतत्त्वदार्थमात्रस्फुरणात् । तादृशोऽपि कचि-  
दस्तु नाम प्रत्ययः । स त्वागन्तुकात्मप्रतियोगिकप्राकट्यप्रकाशादिपदाभि-  
धेयार्थधर्मानुमितज्ञानविशिष्टमानसप्रत्यक्षसिद्धात्मनिबन्धनः ।

उच्यते । अहो खलु स्वानुभव एव विभ्रमः परीक्षकाणाम्, यत्  
विषयानुभवसमये पूर्वावस्थातो न कंचिद्विशेषमयमात्मनोऽवबुध्यत इति ।  
उक्तं ह्येतत्—ईदृश एवायमर्थो ज्ञायते नवेति न विभ्रः, मम वा प्रतिभासते  
परस्य वेत्यपि न विभ्रः इति न जातुचिदेवं प्रतीतिरस्ति; ज्ञानज्ञात्रोरनव-  
भासे तादृश्यपि प्रतीतिरापद्येत—इति । सोऽयं परसंचेतितात्त्वसंचेतितस्या-  
तिशयस्सर्वत्र परिस्फुरन्नसति ग्राहकावभासे नोपपद्येत । अनुमितज्ञाना-  
लम्बनत्वे च अज्ञासिषमित्येव प्रतिभासस्यात्, न जानामीति; ज्ञान-  
जन्यार्थातिशयदर्शनतद्व्याप्त्यनुसन्धानानुमानोदयसमयेऽनुमित्सितज्ञानस्या-  
तिवृत्तत्वात् । ज्ञानानुमानासंभवः पूर्वमेवोक्तः । मानसप्रत्यक्षत्वं चात्मग्राह्य-  
धीनिरस्तम् । तथासति हि स्वपरवेद्ययोरनतिशयस्यात् ॥

ननु कथमिव ग्राहकानवभासे स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गः? न हि  
ग्राहकसिद्धिनिबन्धनः स्वपरवेद्यविशेषः; स्वसमवेतविषयबोधजन्मना पर-  
समवेतबोधजन्मना च तद्विशेषोपपत्तेः । स्वपरसंबन्धिबोधविशेषोदयव्य-

वस्थाऽपि स्वीयपरकीयेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिज्ञानहेतुसामग्रीभेदनिबन्धना ।  
नचात्मसिद्धिरपि तत्सान्ध्यनुप्रवेशमर्हति, इन्द्रियादेरिवानवभासमानस्यैव  
हेतुत्वसंभवात् । न च विषयबोध एवात्मबोध इति सांप्रतम् । नह्यर्थान्त-  
रसिद्धिरर्थान्तरस्य सिद्धिर्भवति, अतिप्रसङ्गात् । अपिच यदधीना भावानां  
रूपभेदव्यवस्था, तदपि हि संवेदनं तदानीं निलीनरूपमेवेन्द्रियादिवत् ।  
कुतस्तु पुनस्तदाश्रयस्यात्मनः प्रतिभासप्रसक्तिः ? । यदाहुः—इदमहं जाना-  
मीति त्रितयावभासस्सार्वत्रिकः—इति, तदप्यनुभवानारूढमेवानन्तरमेव  
प्रतिक्षिप्तमिति ।

अस्तु तर्हि ग्राहकतयैव सर्वार्थग्रहणसमयेष्वात्मसिद्धिः । अभ्यु-  
पगन्तव्या हि संविदस्त्वतस्सिद्धिः, सर्वप्रकारसाधनान्तरनिराकरणात्,  
सत्याश्च तस्याः कदाचिदनवभासादर्शनाच्च । यथा च संविदः प्रकाशा-  
व्यभिचारः, तथा प्रपञ्चितं प्रथमाधिकरण इति नात्रोपक्षिप्य प्रतिक्षेप्तव्यम् ।  
सतोऽपि प्रमेयजातस्य स्वापादिसमयेऽनुपलब्धेरभ्युपगतं तावत्संविदस्त-  
त्साधकत्वम् । अतः क्लृप्तार्थान्तरसाधनभावया तयैवात्मनोऽपि सिद्धिरभ्यु-  
पगन्तुं न्याय्या ।

यत्तु विषयवित्त्युपरमेऽपि स्वापसमये अयमात्मा प्रकाशत इति,  
तत् उपपत्तिभिरुपपद्यमानमपि यथाप्रतीति व्यवहरतां न चित्तमनुरञ्जयति ।

अपवृक्तस्य तु ज्ञानं हेत्वभावाच्च संभवि ।

नित्यत्वे नित्यमुक्तिस्स्यादर्थवादास्तथोक्तयः ॥

निर्धूतनिखिलकरणकलेबरज्ञानकर्मवासनानुबन्धस्यापवृक्तस्य नखल  
स्वपरसंवेदनोदयनिबन्धनं किञ्चित्संभाव्यते । न च मनसो नित्येन्द्रियत्वेन  
तत्संयोगादेव तदा ज्ञानं जन्यत इति युक्तम्, स्वरूपतो गगनबलित्यस्यापि  
सतस्तस्य इन्द्रियभावेन ज्ञानोत्पादकत्वस्य धर्माधर्मावरोधनिबन्धनत्वात् ।

धर्माधर्मावरूढं सन्मनो ज्ञानस्य साधनम् ।

सति नित्येन्द्रियत्वेऽपि श्रोत्रवत् करणत्वतः ॥



न च योगजधर्मानुगृहीततत्संयोगस्य साधनत्वम्, \*क्षीयन्ते चास्य कर्माणि,\* तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः \* इत्यादिशुक्लेतरस-  
कलकर्मप्रक्षयश्रुतिविरोधात् । धर्मफलत्वे चापवर्गस्य पुनरावृत्तिप्रसङ्गः ।  
\*नास्त्यकृतः कृतेन,\* तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्य-  
चितो लोकः क्षीयते \* इत्यादिश्रवणाच्च । नचात्मसत्तयैव तदानीं तज्ज्ञान-  
निमित्तमिति वाच्यम्, क्लृप्तत्यागाक्लृप्तकल्पनप्रसक्तेः । तन्मात्रनिमि-  
त्तत्वे च सर्वदा आत्मस्वरूपवत् तदपि विद्यत इति संसारानवतारप्रसंगात्,  
बन्धमोक्षावस्थयोरविशेषापत्तेश्च । न च देहेन्द्रियादिप्रतिबद्धतयेदानीं तद-  
भाव इति वाच्यम् । तत्त्वलु प्रतिबन्धकम्, यत्सति पुष्कलकारणे कार्योदयं  
निरुणद्धि । नचाद्याप्यात्मनस्तत्पुष्कलकारणत्वं सिद्धम्, शरीरेन्द्रियवतामेव  
ज्ञानदर्शनात् । क्लृप्तज्ञानकारणभावस्य तस्यैव तद्वन्धकत्ववचनमुन्मत्तवचः ।  
अतो नास्त्यपवर्गदशायां ज्ञानम् । तात्कालिकज्ञानसुखादिवादास्वात्मज्ञान-  
विधिशेषतया गुणवादेन नेतव्याः । अतो विषयवित्तिसमय एवात्मसिद्धि-  
नियमाद्यथोक्तनीत्या अर्थवित्तिषु वेदितृतयैवात्मसिद्धिरिति ।

इदमप्यात्मतत्त्वापरिज्ञानोल्लसितपरिमितमतिविकल्पजल्पितमिति न  
रोचयन्ते त्रय्यन्तविदः । विषयवित्तिर्हि विषयवित्तिरेव । न हि तया आत्म-  
वित्तिः स्वरूपं वा सेद्धुमर्हति, अतद्विषयत्वात् । यो हि यत्संविद्विषयो न  
भवति, नासौ तया सिद्धयति, रूपसंविदेव रसः । अविषयौ च विषय-  
वित्तेर्बुद्धिबोद्धाराविति तावपि न तया सिद्धयतः । ननु वेद्यस्वभावोऽयं  
यत् स्वविषयसंविदा सिद्धयतीति । वित्तिस्तु वित्तिरेव, वेदिता च वेदितै-  
वेति कुतस्तयोर्वेद्यस्वभावानुप्रवेशः ? उक्तं हि तयोर्मानसप्रत्यक्षागोचरत्व-  
मनुमेयत्वासंभवश्च ।

कुतस्तर्हि वित्तिसिद्धिः ? स्वत एव । स्वयंप्रकाशा हि संवित् ।  
मैवम्- साऽपि हि विषयवदेवान्यस्यैव प्रकाशमानतया न स्वतस्सिद्धयति ।  
स्वतस्सिद्धयन्ती च सा किमिति कंचिदेव प्रति चकास्ति, न सर्वान्

प्रति ? तत्समवायादिति चेत् ; यत्समवायिनी हि या संवित् तस्यैव सा चकास्ति, नेतरस्य, तदसमवायादिति—यद्येवम्, आश्रितस्तर्हि आत्म-संबन्धनिबन्धन एव संविदः प्रकाशः, तद्भावाभावानुविधानात् । यद्युच्येत—प्रकाशस्वभावाया एव सत्याः प्रतियोगिविशेषावच्छेदायैव तदपेक्षा, न स्वरूपसिद्धय इति ; कुतः खल्वयं निश्चयः ? यदि हि प्रतियोगिनिरपेक्षैव कदाचिदात्मस्वरूपमिव संवित्प्रकाशोत्, तत एवमध्यवस्थेमापि । न च तथा-ऽस्ति । आश्रयप्रतियोगिसापेक्षैव संयोगपुत्रत्वादेरिव तस्यास्वरूपसत्तेति न पृथक्सिद्धद्युत्पेक्षावकाशः । सत्यास्संविदः प्रकाशव्यभिचाराभावात्स्वरूप-प्रयुक्तः प्रकाश इति चेत्, सत्याः किं तस्याः आत्मसंबन्धव्यभिचारोऽस्ति ? अपिचैवं सुखदुःखादयोऽपि त्वन्मते स्वीतसिद्धास्त्युः । न हि तेऽपि सन्तो न प्रकाशन्ते ।

अथार्थान्तरसाधकतया सर्ववादिसंमतायास्संविद् एव परं स्वयं-प्रकाशत्वमाश्रितम् ; तथैव तथाभूतया तदितरबाह्याभ्यन्तरसकलपदार्थ-सिद्धद्युपपत्तेः किमनेकस्वयंप्रकाशभावाभ्युपगमेनेति भावः ; तथा सति—

सर्वस्यार्थस्य तद्विज्ञेसाक्षी सर्वत्र संमतः ।

आत्मैवास्तु स्वतस्सिद्धः किमनेकैस्तथाविधैः ॥

किंच—यो यस्य साक्षी तेनैव तस्य सिद्धिर्न लौकिकी ।

अर्थस्येवार्थवित्तेरप्यात्मा साक्षी हि लक्ष्यते ॥

सन्तु नामार्थवित्तयस्त्वतस्सिद्धाः ; तथाऽपि न ताभिरयमात्मा प्रत्यक्षीभवति, तत्साक्षित्वात् । यत्साक्षी खल्वयं पुरुषः, न तेनासौ प्रत्यक्षः, घटसाक्षात्कारीव घटेन । अर्थसंविदां च साक्षात्कारी चेतन इति सोऽपि न ताभिरपरोक्षीभवति ॥

सजातीयस्वसाध्यार्थनिरपेक्षात्मसिद्धयः ।

सर्वे पदार्थास्तेनात्मा निरपेक्षस्वसिद्धिकः ॥

न हि कश्चित्पदार्थः स्वप्रकाशयासाधारणसजातीयार्थान्तरापेक्षो दृष्टः । न खलु घटः स्वसिद्धये घटान्तरमपेक्षते ; अपेक्षते तु विजातीय-मालोकादि । एवमालोकोऽपि प्रकाशमानो नालोकान्तरमपेक्षते ; नापि स्वापेक्षप्रकाशं घटादिकमपेक्षते ; अपेक्षते तु विजातीयमिन्द्रियम् । एव-मिन्द्रियमपि नेन्द्रियान्तरं स्वापेक्षप्रकाशमालोकादि घटं वाऽपेक्षते ; अपे-क्षते तु विजातीयं संवेदनम् । एवं संवेदनमपि संविदन्तरं स्वाधीनसिद्धि-कमिन्द्रियादिकं वा नापेक्षते स्वसिद्धौ ; अपेक्षते तु विजातीयं स्वाश्रय-भूतं स्वतन्त्रमात्मानम् । एवमात्माऽप्यात्मान्तरं, स्वाधीनसिद्धिसंविदिन्द्रि-यादिकमपि स्वापरोक्षे नापेक्षत इत्यनन्यापेक्षा ह्यात्मस्वरूपसिद्धिः ।

तदेवं चित्स्वभावस्य पुंसस्स्वाभाविकी चितिः ।

नानापदार्थसंसर्गात्तत्तद्वित्त्वमश्नुते ॥

यथैव खलु सूर्यालोकस्तेन तेनार्थभेदेन संसर्गात्तत्प्रकाशो भवति घटप्रकाशः पटप्रकाश इति, एवमात्मनः प्रकारभूतं चैतन्यमर्थविशेषसं-सर्गात् घटसंवित् पटसंविदित्यादिप्रत्ययोपाख्ये प्रतिपद्यते । ते च चैतन्यस्य दशाविशेषाश्चेतयितुरात्मनो धर्मविशेषत्वादेव तस्यापरोक्षा भवन्ति, कादा-चित्कबोधवादिनामिव बोधस्य विषयभेदावच्छेदादयः ।

ननु आत्मनश्चैतन्यमागन्तुकमिति न्यायवैशेषिकविदः, तन्मतो-पजीविनश्चाभिनवमीमांसकाः ; अर्थेन्द्रियसन्निकर्षाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-नात् ; गच्छामि आगच्छामि इत्यादिवत् जानामि अज्ञासिषमित्यादि-कालावच्छेदप्रतीतेः । स्वापतुरीयादिदशासु च बोधाधारत्वे सुप्तप्रबुद्धबद्ध-मुक्तादिव्यवस्थाभावप्रसंगाच्च । नित्यस्य च ज्ञानस्यात्मसमवायिनः प्रति-कर्मव्यवस्थाऽपि दुरुपपादैव । तदा हि प्रकाशनशीलतया तस्याः, एकस्यां संविदि सर्वमेव प्रकाशेत ; न वा किञ्चित्, अविशेषात् । अन्यदा तु यदर्थ-सन्निकर्षजुषेन्द्रियलिङ्गादिना या धीर्जन्यते, तदीयैव सेति व्यवस्था युक्तिमती ।

स्यान्मतम्—इन्द्रियादिप्रणाडिकया चैतन्यमेव तेनतेनार्थेनानु-  
रज्यमानं तत्प्रकाशतया तदीयत्वेन व्यवतिष्ठते, अनुरागस्य चागन्तुकतया  
इन्द्रियाद्यनुविधानं कालावच्छेदस्वभावादिव्यवस्था चोपपद्यत इति ; तदसत्,  
अर्थान्तरसन्निकर्षेऽर्थान्तरस्यानुरागासंभवात् । चैतन्यमपि तथा निष्क्रम्य  
सन्निकृष्यत इति चेन्न ; अमूर्तस्याकाशस्येव निष्क्रमणप्रवेशाद्यनुपपत्तेः ।  
गुणश्च चैतन्यं गुणिनमपहाय कथमन्यतो यास्यति ? नचार्थोऽन्तः प्रविशति ।  
स हि बहिर्देशसंबद्धस्सर्वलोकप्रत्यक्षः । जात्यादिषु चानुपपत्तिस्तुल्यैव ।

अथोच्येत—द्वेधा स्वत्वयं प्रत्यगर्थोऽवतिष्ठते बहुलो विरलश्च ।  
तत्र बहुलः प्रत्यक्चेतनक्षेत्रज्ञादिपदपर्याय आत्मा । विरलस्तु चैतन्यज्ञाना-  
दिपदाभिधेयः प्रत्यगर्थतन्त्रतया गुण इत्युपचर्यते तेजोवत्, यथा बहुलं  
तेजः प्रदीपः अग्निरिति ; विरलं तु प्रभा ज्योतिरिति । अतो विरलात्म-  
प्रदेशतया चैतन्यस्यालोकस्येव गमनं संयोगादिकमुपपद्यत इति । इद-  
मनुपपन्नम्, निरवयवस्यामूर्तस्यासङ्गस्यात्मनो बहुलविरलतादिधर्मानुपपत्तेः ।  
यदि हि सावयवत्वमूर्तत्वानित्यत्वसंसर्गित्वादिकमपि धर्मजातमात्मन्यनु-  
मन्वीमहि, तत एवमङ्गीकुर्वीमहि । न च तदनुमन्तुमुचितम्, अचेतनत्वा-  
पातादित्यलमनेनार्हतमतानुकारदूषितेनात्मवादेन ।

अथ मतम्—आत्माऽयमनवयवेन सर्वतस्सर्वार्थावभासनसमर्थ-  
चैतन्यानुबन्धस्सर्वव्यापी । अथ च न सर्वमस्य परिस्फुरति, तमोगुणप्रति-  
बन्धात् । सत्त्वोत्कटैस्तु करणैस्त्वक्स्वक्पाटवानुसारेण पाटिते तु तमसि  
तेतेऽर्थाः प्रतिभासन्ते । अतोऽन्तरेणापि ज्ञानार्थयोर्निष्क्रमणप्रवेशौ उप-  
पद्यत एवार्थविशेषोपरागस्संविद इति । एवमप्यर्थातिशयमात्रहेतुत्वादिन्द्रिय-  
लिङ्गादेः ज्ञानस्येव ज्ञापकत्वं न स्यात्, ज्ञानहेतुत्वाभावात् । नचार्थप्रका-  
शस्य ज्ञानत्वम्, प्रकाशमानतयाऽर्थस्यापि ज्ञातृत्वप्रसंगात् । यदाहुरात्म-  
धर्मस्य चैतन्यस्य विषयेण संयोगो ज्ञानमित्युच्यत इति, तत्रापि संयोगस्यो-  
भयनिष्ठतया स एव प्रसङ्गः । अनुभवविरोधश्च—अहमिदमिदानीं जानामि,

नेदानोमित्यात्मसमवायिनोरेव ज्ञानभावाभावयोरनुभवात् । अविकृत-  
प्रकाशहेतुकिरणसंहतावप्यहिममहसि प्रकाशकत्वप्रत्योपाख्यानवदुपपद्यत  
इति मा बोचः, तत्र हि गभस्तीनां द्रव्यतयाऽऽकुञ्चनप्रसारणद्रव्यान्तर-  
संयोगविभागादेस्संभवादुपपद्यते व्यवस्थोपलब्धिः । चैतन्यं तु गुण इति न  
तथा व्यवस्थामर्हति ।

अथोच्येत—द्विधा हि ज्ञानमात्मनः, स्वस्मिन्नन्यत्र च । तत्राद्य-  
मुदयास्तमयरहितमात्मस्वरूपप्रयुक्तमनवरतमनुवर्तते । इतरत्तु तत्तदर्थसं-  
बन्धीन्द्रियाद्यागन्तुकहेतुभेदायत्तात्मलाभं तत्तद्भावाभावानुविधायि तत्तदर्थ-  
प्रकाशतयोदीयते, लीयते च । तदपेक्षयैव स्वापजागराद्यवस्थाव्यवस्थाऽपि  
सङ्गस्यत इति ; उच्यते । अभ्युपगच्छेमाप्येवं, यदि नित्यमात्मनि ज्ञान-  
मस्तीत्यत्र किमपि साधनमुपलभेमहि ।

नन्वङ्गीकृतस्तावज्जाग्रदवस्थायां सर्वदाऽऽत्मानुभवः ; स्वापादिषु  
चानुमीयते, तात्कालिकस्य विषयज्ञानाभावस्योत्तरोत्तरकालं परामृश्यमान-  
त्वात् । यत्कालीनोऽभावः परामृश्यते, तत्कालीनेन तदाश्रयस्वरूपज्ञाने-  
नापि हि भाव्यम्, मध्याह्नकालपरामृश्यमान इव प्रातस्समयपरिदृष्टतटाक-  
तीरादिवर्तिनि कुञ्जराद्यभावे । यत्कालीनाभावाश्रयतया यः परामृश्यते, स  
तत्कालीनस्वरूपानुभववान्, यथा प्रातरनुभूततटाकतीरादिः । स्वापादि-  
कालिकार्थानुभवाभावाश्रयतया चायमात्मा परामृश्यते । अतस्तात्कालिक-  
स्वरूपानुभववानिति । मैवम्, अनैकान्त्यात् प्रातस्तत्र नाहमासमिति स्वा-  
भावभूमितया प्रतीतेन प्रातरनवगतगिरितटाकादिना । अभावप्रतिपत्ति-  
समये प्रतिपिपत्तिसत्ताभावसमकालवर्तिनस्तदाश्रयस्वरूपस्यावगत्या, विद्य-  
मानत्वे तत्कालतयाऽवगमप्राप्तस्य प्रतियोगिनोऽनवगत्या च भवितव्यम-  
भावज्ञानस्येत्येतावत् । अन्तरेणापि स्वापकालीनमात्मानुभवमिह तदुभय-  
मुपपद्यते, प्रत्यभिज्ञयैव प्रबोधे स्वरूपसिद्धेः ; जाग्रदनुभवस्येव पटीयसः  
स्वापेऽपि सतोऽनुभवस्य स्मर्तव्यस्य सतस्तदानीमस्मरणाच्च ।

सुखमहमस्वाप्समित्यादिवृत्तयश्च तात्कालिकदेहेन्द्रियलाघवपाट-  
वादिपर्यालोचनपूर्विका न स्मृतयः, जातिवेषसंस्थानादिष्विव । तेऽपि हि  
परामृश्यन्ते, एवंजातीयोऽहमीदृशेन वेषेणानेन संस्थानेनात्रेयन्तं काल-  
मस्वाप्समिति । अपिच स्मृतित्वेऽपि जाग्रदवस्थायामिव निद्रालक्षणया  
प्रमाणविपर्ययादिवृत्त्यभावकारणतमोगुणालम्बनया प्रतीत्या तत्कालप्रसिद्ध-  
स्यात्मनस्स्मरणम्, न तु सहजसंवेदनसिद्धस्य स्वप्रकाशस्य वा ; प्रमाणा-  
भावात् । निद्राऽपि प्रमाणविपर्ययादिवत् वृत्तिविशेष इति तत्रमवान्  
पतञ्जलिः । यदाह—\*अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा\* इति ।

प्रयोगश्च—विमत्याक्रान्तात्मस्वरूपसिद्धिः विषयानुभवनिबन्धना  
आत्मस्वरूपसिद्धित्वात् जाग्रतस्तत्सिद्धिवदिति । तथा आगन्तुकं ज्ञानम्  
आत्मविशेषगुणत्वात्सुखादिवत् । न च सुखदुःखादयो नात्मगुणाः ; अप्र-  
सिद्धाश्रयान्तरत्वे सत्यहंप्रत्ययसामानाधिकरण्येन प्रकाशमानत्वात् ज्ञान-  
वदिति ।

अत्राहुरात्मतत्त्वज्ञाः स्वतश्चैतन्यमात्मनः ।

स्वरूपोपाधिधर्मत्वात्प्रकाश इव तेजसः ॥

चैतन्याश्रयतां मुक्ता स्वरूपं नान्यदात्मनः ।

यद्धि चैतन्यरहितं न तदात्मा घटादिवत् ॥

चितिशक्त्या नचात्मत्वं मुक्तौ नाशप्रसङ्गतः ।.....

बुद्धिसुखदुःखादिनिःशेषवैशेषिकात्मगुणान्तिकोपरमलक्षणो हि  
मोक्षः कणभक्षाक्षचरणमते । नचात्यन्तलुप्तकार्यं वस्तु तत्कार्यजनन-  
शक्तमित्यत्र किञ्चित्प्रमाणं क्रमते ; देहादिविशिष्टसंबन्धितया दृश्यमान-  
सुखदुःखज्ञानादिकार्यं विशिष्टवर्तिनीमेवात्मोत्पादशक्तिं कल्पयति, धूम-  
इवाद्देन्धनसंबन्धिनि धूमध्वजे स्वोत्पादनसामर्थ्यम्, व्रीह्यङ्कुर इव च सतुष-  
तण्डुले । अपिच बोधे सत्येवात्मनोऽनात्मव्यक्छेदे संभवति कृतं  
तच्छक्त्याश्रयणेन ।

नचैवं सति बोध एव परमात्मेति युक्तम्, तस्याश्रयप्रतियोगि-  
सापेक्षस्वरूपत्वात्; आत्मनश्च तद्विपरीतस्वभावत्वात्; साक्षाच्च चेतयितु-  
रहमर्थस्य स्फुरणात्; अनुभवतर्कागमवलेन चितिमत आत्मभावस्यानन्तर-  
मेव प्रपञ्चितत्वाच्च । न च चितिमात्रात्मवादेऽपि तस्यागन्तुविषयसंबन्धे  
बोधत्वमध्यारोप्य बोद्धृत्वसमर्थनं साधीयः, संबन्धस्योभयनिष्ठतयाऽर्थस्यापि  
बोद्धृत्वप्रसङ्गात् । न च कार्यकारणभाववच्चवस्थितत्वम्, तत्र जनिमतो  
जनयितुश्च परस्परापेक्षानियमलक्षणसंबन्धः । इहापि स एवेति चेन्न ;  
अपेक्षाहेत्वभावात् । किमर्थमर्थश्चैतन्यमपेक्षते, चैतन्यं वाऽर्थम् ?  
सिद्धयर्थमिति चेत्; कस्मिन्नर्थः ? न तावदुत्पत्तिः, तस्याः निर्जात-  
निमित्तान्तरत्वात् । घटादयो हि प्रसिद्धमृद्वण्डचक्रभ्रमणादिपर्याप्तनिमि-  
त्तान्तरशालिनो न चितिमपि निजजननेऽपेक्षन्ते । निरस्तश्च विज्ञानमात्र-  
वादः । नित्यस्यात्मन उत्पत्त्यर्थमर्थापेक्षेति सुव्याहृतम् ! सिद्धिः प्रकाश  
इति चेत्; किं भोः आत्मा स्वयंज्योतिरप्यर्थाधीनप्रकाशः, यदसौ तदर्थ-  
मर्थमपेक्षते ? महनीयमिदमात्मवेदित्वम् ! प्रकाशश्च न संविदतिरेकी  
कश्चिदर्थधर्मस्संभवतीत्यावेदितम् । संभवन्नप्यसौ न चितिस्वरूपमात्र-  
निमित्तः, सर्वदा सर्वार्थप्रकाशप्रसङ्गात् । न हि सदाऽसन्निहितसमग्र-  
कारणं कार्यं कदाचिद्भवति । आगन्तुकातिशयाश्रयणे वा नामान्तरेण  
ज्ञानमेवाङ्गीकृतमिति तद्वानेवात्माऽऽयातः ।

नन्वेवमर्थसिद्धिव्यवस्थापकतयाऽभ्युपगतं ज्ञानमागन्तुकं क्रिया-  
रूपमिति कथं तत् आत्मस्वभावः ? तथाहि—अर्थान्तरगतत्वे सति जनक-  
द्रव्यान्तरं प्रति कार्यत्वादिकेन रूपेणासाधारणो गन्तव्यदेशप्राप्त्यादिः,  
यं प्रत्यसाधारणस्तत्समवेतागन्तुकासाधारणगमनादिक्रियाजन्यो दृष्टः ।  
तादृशी चार्थसिद्धिर्यं पुरुषं प्रत्यसाधारणी तत्समवेततादृशक्रियाजन्येति  
शक्यमनुमातुम् । मैवम् । अक्रियाजन्येनाभावप्राप्तक्षेत्रादिस्वत्वेन, क्षेत्रिणं  
प्रत्यसाधारणेन क्षेत्रजब्रीह्यादिस्वत्वेन चानैकान्त्यात् । न च निर्व्यापारतया

क्षेत्रिणस्तत्राजनकत्वम् ; व्यापारकालादिना व्यभिचारात् । तद्भावभावित्वस्य चाविशेषात् । तज्जीवनमेव तत्र जनकव्यापार इति चेत्, ननु तत् सस्य-  
पालनादिसाधारणमिति कथमसाधारणक्रियाजन्यत्वम् ? अपि चैवं सति तदेवार्थप्रकाशेऽपि जनकव्यापारोऽस्तु ; किमकृतकल्पनया ? सत्यपि तस्मिन्नर्थो न प्रकाशत इति चेत् ; स्वत्वं वा किं यथोदितं सति जीवने जायत एव ? ब्रह्मादिसत्ताऽप्यपेक्ष्यत इति चेत् ; इहापीन्द्रियादिप्रत्या-  
सत्तिरिति समानश्चर्चः । अतो यं प्रत्यसाधारणो यथोदितधर्मस्तदीया-  
साधारणधर्मनिमित्त इत्येतावत् । स चेप्यत एवात्मनश्चैतन्यं रवेरिव तेजस्वित्वम् ।

न च हेतुभेदानुविधायितया, जानामि अज्ञासिषमित्यादि-  
कालावच्छेदप्रतीतेर्गमनादेरिव ज्ञानस्यागन्तुकत्वमनुमेयम् ; आदित्य-  
प्रकाशेनानैकान्त्यात् । अस्ति हि तत्रापि, इमं देशमादित्यः प्रकाशयति प्राचीकशत्प्रकाशयिष्यतीति प्रतीतिः । स्वारसिकत्वेऽप्यादित्यप्रकाशस्य प्रकाश्यदेशसंबन्धकादाचित्कतया अवच्छेदप्रतीतिरुपपद्यत इति चेत् ;  
इहापि तर्हीन्द्रियादिप्रत्यासत्तिसमासादितयोग्यभावोऽनुभाव्यभेदः स्वाभा-  
विकमात्मनश्चैतन्यगुणमवच्छिन्नर्त्ताति तदपेक्षयैवेन्द्रियाद्यनुविधानमतीता-  
नागतप्रत्युत्पन्नत्वप्रत्ययप्रयोगौ चोपपद्यन्ते ।

कथं पुनरत्र निर्णयः, मणिद्युमणिप्रकाशादेरिवौपाधिकोऽयं भेदः, न तु गमनपचनादेरिव स्वाभाविक इति ? ताद्रूप्येणैव प्रत्यक्षत्वाद । न हि जातुचिदचिद्रूपोऽयमात्मा लोष्टादिवद् दृष्टचरः, यश्च यद्गुणतयैव साक्षाद्भवति, स तत्त्वभावः, मरुदिव स्पर्शगुणतयेवाध्यक्ष्यमाणः । यो यत्त्वभावो न भवति, स तद्विरहेणापि स्वरूपत उपलभ्यते, गमनादि-  
रहिततयेव देवदत्तादिः ।

शरीरवदिति चेन्न, असिद्धत्वात् । स्यादेतत्—यथैव खल्वस्वभाव-  
भूतेनापि शरीरेण सध्रीचीन एवायं चेतनश्चकास्ति, तथा चैतन्येनापीति ;



तन्नैवम्, असिद्धत्वात् । न हि तनुविशिष्टतयैवायं चेतनः परिस्फुरति । योगिनां प्रणिहितमनसामुपरतबहिरिन्द्रियाणां च देहानुसंधानविरहेणाप्य-  
हमिति स्फुटमनुभवात् । जानामोति प्रत्ययश्शरीरवर्णसन्निवेशनिर्भास-  
शून्यतया तत्त्वान्तरगोचर इति च प्रागेवावोचम् । कर्मानुगुण्येन सुरमनु-  
जादिजातीयतया भिद्यमानासु आगमापायिनीषु तनुषु मनस इवैकस्य  
वर्ष्मणस्त्वभावानुबन्धित्वेनाश्रयितुमशक्यत्वात् । लिङ्गस्य पुनरनुवृत्तावप्य-  
प्रत्यक्षत्वान्न व्यभिचारित्वम् ।

बोधस्वाभाव्ये पुंसस्त्वापमूर्च्छयोः प्रकाशप्रसङ्ग इति चेन्न ; विकल्पा-  
सहत्वात् । तथाहि—प्रकाश इति पदार्थमात्रसाधारणं बोधजन्यं प्रकटतादि-  
पदपर्यायं धर्ममभिप्रेत्य वाऽयं प्रसङ्गः, अथ बोधमेव, तद्विप्रकर्षं वा ?  
आद्ये, तदभावादेव न प्रसङ्गः । अभावश्च प्रकटित एव संविस्त्वतस्सिद्धि-  
समर्थनसमये । भावेऽपि, तमःप्रतिबन्धादप्यनुदयस्संभवी । इतरयोरभि-  
मतमेवापादितमित्यदोषोद्भावनम् । बोधस्वाभाव्ये हि पुरुषस्य स्वापादि-  
दशासु च तथाभावोऽभिमत एवेति न हि तदपादनं दोषाय ।

अथ मतम् स्वापादावपि स्वानुभवसद्भावे जागर इव व्यवहार-  
प्रसङ्ग इति ; मैवम्, व्यवहारागोचरत्वात् । कः खल्वात्मनि व्यवहारः ?  
नह्यसावादातुं हातुमुपेक्षितुं वा शक्यः । व्याहारः प्रसज्यत इति चेत्,  
किमङ्ग ! निर्विकल्पकबालमूकादिवेदनविषयो व्याह्रियत एव ? करणपाट-  
वव्यवजिहीर्षादिसहकारिविरहात्तत्र व्याहारानुदय इति चेत् ; समानोऽयं  
विधिरितरत्रापीति निरनुयोज्यानुयोगः ।

स्मृतिप्रसङ्ग इति चेन्न, अवृत्तित्वात् । यद्युच्येत—मूर्च्छादावा-  
त्मानुभवाभ्युपगमे अर्थान्तरानुभव इव एवमहमन्वभूवमिति परस्ता-  
त्स्मृतिः प्रसज्यत इति, तन्न, अवृत्तित्वात् । न हि मूर्च्छा प्रस्वापो वा  
बुद्धिवृत्तिविशेषो दर्शनस्पर्शनादिवत्, येन स्मृतिबीजं संस्कारमादधीया-  
ताम् । किंतूद्भूतेन तमसोपरतव्यापारेषु करणेषु निर्वृत्तिकसांसिद्धिकबोध-

स्वरूपेणावस्थानमात्रमात्मनः । न च बोधस्वभावत्वादेवास्य संस्कारा-  
धायकत्वम् ; अनवरतोपचीयमानसंस्कारतयाऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । अनुभवे  
च स्वानुरूपसंस्काराधाननिरुद्धे सदृशसंबन्धिदर्शनादिसमुद्बोधितनिजबीजा-  
नुसारेण स्मरणमुपजायते । नचेहात्मस्वरूपबोधस्य जातुचिन्निरोधो जन्म  
वा ; नित्यात्मसत्ताप्रयुक्तत्वात् । निमित्तान्तराभावश्चानन्तरमेव व्याकरिष्यते ।  
तदेवमनुवर्तमान एवानुभवे कथं स्मृतिरुदयमासादयेत् ? य एवाहं पूर्वे-  
द्युरासम्, स एवाहमद्यापीति स्मृतिसंभिन्नप्रत्ययोऽपि कालावच्छिन्नस्वरूप-  
गोचरः, न स्वरूपमात्रे । अविशदश्च स्वापादौ स्वानुभवः, निर्विकल्पश्च ;  
पटीयसा सविकल्पकेनावगमेन स्मृतिबीजमाधीयत इति च कुतस्तत्प्रसङ्गः ?  
साम्याच्चाननुभवाभिमानः शरीरतद्धारणप्रयत्नाननुसंधानवत् ।

नचाविकृतस्वाभाविकबोधमात्रेणावस्थाने स्वापमोक्षयोरविशेषा-  
पत्तिः, क्लेशवासनानां गुणाभिभवस्य चैकत्र भावात् ; इतरत्र तदत्यन्त-  
निवृत्तेः । असंप्रज्ञातसमाधावपि परमवैराग्यशालिना पटुतरनिरोधसंस्कारेण  
चरिताधिकारिणा अपवर्णिणा विशेषः ।

कथं पुनर्निद्राया अवृत्तित्वे प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्शः, सुखमहमस्वाप्स  
मित्याद्याः ? नह्यननुभूतगोचरास्मृतयस्संभवन्ति । सत्त्वसचिवसमुल्लसित-  
तमोगुणानुभवभावितभावनायोनिः खलु सुखमहमस्वाप्सम्, प्रसन्नं मे मनः,  
लघूनि मे गात्राणीति प्रत्यवमर्शः । रजस्तमस्समुद्रेके तु, दुःखमहम-  
स्वाप्सम्, भ्रमत्यनवस्थितं मे चित्तमिति । सत्त्वरजसी त्वभिभूय नितान्त-  
मुद्भूते तमसि, गाढनृदं सुप्तोऽस्मि, गुरूणि मे गात्राणि, मुषितमिव मनः,  
मीलितमिवेति । सत्यमेवम् । दत्तोत्तरं ह्येतत्—नैवामी वासनायोनयः  
प्रत्ययाः ; अपितु तात्कालिकशरीरेन्द्रियमनोवस्थाविशेषपर्यालोचननिमित्ता  
आनुमानिका इति । एवंप्रकारा हीमे—यतः प्रसन्नं मे मनः, सम्यग्गाहारपरि-  
णामवशाल्लघूनि चाङ्गानि, अतस्सुखमहमस्वाप्समिति । स्वापावस्थायां

वेन्द्रियोपरमतारतम्यवशादविशदतात्कालिकतत्तदनुकूलप्रतिकूलविषयानुसं-  
धाननिबन्धनतयाऽपि स्मरणमुपपद्यत इति न वृत्त्यन्तरत्वं निद्रायाः ।

कथं तर्हि पारमर्ष सूत्रम्—\*अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा \*  
इति ? निरोधपरत्वात्प्रकरणस्य न वृत्तिस्वरूपे तात्पर्यं विपर्ययवत् । न  
ह्यतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानं किञ्चिदस्ति, सर्वसंविदामर्थाव्यभिचारात् । स  
चाधिकरणसिद्धः ; साधयिष्यते चोपरिष्ठात् । कैवल्यभाषि यच्चित् ,  
तत्प्रत्यनीकतया निद्रादेर्निरोध्यत्वेनोपदेशः ।

अस्तु वा पूर्वोक्तप्रमाणादिवृत्त्यभावकारणभूतप्रचित्तमतमोगुणा-  
वलम्बना वृत्तिरेव निद्रा । सन्तु च प्रबुद्धप्रत्ययमर्शाश्च स्मरणानि । तथा  
सत्य[प्य]नवरतानुवृत्तबोधतया स्थितमेव पुंसो बोधस्वभावत्वम् ।

आह—बोधकारणानुवृत्त्याऽपि बोधानुवृत्तिरुपपद्यत इति कथं तथा  
(तया)स्वाभाव्यनिश्चयः ? इत्थम्—

यतः स्वतस्सतो बोधादृते पुंसो यथोदितम् ।

तमः स्वापादिकालीनं न सिध्येद्वैतसिद्धितः ॥

उपरतानि हि प्रस्वापकाले सर्वाण्येवेन्द्रियाणि सह मनसा । संस्का-  
रस्य च न स्मृतेरन्यत्र सामर्थ्यम् । न च स्वप्रकाशं तमः, अर्थान्तरव-  
र्तिनोऽप्यनिशं प्रकाशप्रसङ्गात् । बल्लभश्च सर्वार्थसाधनतया बोध इति  
तेनैव (का)करणविरहिणा सता स्वभावभूते[नोद्धृते]नोद्धृतवृत्तेस्तमसो-  
ऽन्यस्य वाऽऽत्मवर्तिनो गुणस्य स्फुरणमिति बलादभ्युपगमनीयम् ।

नित्यप्रकाशश्चात्मा प्रमातृत्वात् । अप्रमातृत्वव्यापकबद्धं ह्यनित्य-  
प्रकाशत्वं व्यापकविरुद्धप्रमातृत्वभागिन्यात्मनि नात्मानं लभते ।

स्वतस्सिद्धप्रकाशत्वमप्यस्य ज्ञातृभावतः ।

अज्ञातृत्वेन हि व्याप्ता परायत्तप्रकाशता ॥

कः पुनरयं प्रकाशः, योऽस्य नित्योऽभ्युपेयेत, स्वाभाविकश्च ?  
कश्चास्यात्मना संबन्धः ? यदि ज्ञानमेव, संबन्धश्चाश्रयाश्रयित्वम् ; ततो

हेत्वभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिमुपदर्शयितुं निदर्शनतया घटाद्युपादा-  
तव्यम्—यदनित्यप्रकाशमन्याधीनप्रकाशं वा तदप्रमातृ, यथा घटादीति ।  
तत्र च विशेषनिषेधस्य सामान्याभ्यनुज्ञाक्षेपकत्वादागन्तुकं ज्ञानं घटादाव-  
नुमतमापद्येत ।

अथ तन्मा भूदिति विषयविषयिभाव एव संबन्धस्संगीयेत; ततो  
नित्यवज्ज्ञानविषयस्त्वमात्मनः प्रसज्येत । ज्ञानविषयीकारश्च साधनविशे-  
षायत्तत्वेन नियत इति न स्वाभाविकत्वसंभवः । अचेतनगोचर एव तथा  
नियम इति चेन्न; चेतनान्तरविषयीकारेऽपि तथाभावदर्शनात् । नचानात्म-  
गोचर एव साधनसापेक्षत्वनियम इति वाच्यम्; आत्मनोऽप्यानुमानिका-  
गमिकयोगज्ञानविषयीकारे तत्सापेक्षत्वदर्शनात् । विरुद्धे चैकस्यैकक्रियायां  
कर्मकर्तृत्वे, सूच्यप्रस्येवात्मनि वेध्यवेधकत्वे । नित्यत्वनिरतिशयसूक्ष्म-  
त्वव्यापित्वचित्त्वाभाव्यादिरूपेण प्रत्यगर्थस्योपदेशिकत्वमानुमानिकत्वं वा,  
न स्वरूपतः । स्वरूपापेक्षयैव स्वतस्सिद्धिरभ्युपेयत इत्यसमाधेयो विरोधः ।  
रूपभेदेन गम्यगमकत्वाङ्गीकारपक्षेऽपक्षस्येव शब्दादेर्न स्वतस्सिद्धत्वम् ।

अथोच्येत—न प्रकाशो ज्ञानम्; अपितु तन्निमित्तश्चेतनेतरसर्व-  
पदार्थसाधारणो धर्मः, यद्वशात् प्रकाशत इति प्रत्ययोपास्ये प्रतायेते सर्व-  
पदार्थेष्वविशेषेण आश्रयाश्रयित्वलक्षणश्च संबन्धस्तेन सह सर्वभावा-  
नाम् । स च यथोदितसाधनबलादेव सांसिद्धिको नित्यश्चात्मन इति ।

पराकृतोऽयं पक्षः—न ज्ञानातिरेकी प्रकाशो नाम । यद्यवहारोप-  
जननानुगुणं ज्ञानं तत् प्रकाशत इत्युच्यते । ज्ञेयस्य ज्ञातुः स्वात्मनश्च  
व्यवहारानुगुणं ज्ञानमुदयत इति युक्तस्त्रिष्वप्येकप्रकारः प्रकाशतेव्यव-  
हारः । तत्त्वान्तरप्रकाशाभ्युपगमे तात्त्वाभाव्ये[न] च पुनः किं चैतन्या-  
श्रयणेन? न च प्रकाश एव तदिति वाच्यम्; घटादेरपि प्रकाशवत्तया  
चेतनत्वप्रसङ्गात् । यद्युच्येत—सति चेतनावत्त्वे पुंसः प्रकाशमानत्वमिति;  
संविदीदानीं का वार्ता? चेतनैव हि सा; न चेतयते । अथ संविदस्त-

संबन्धाधीनस्स धर्म इति चेत्; कस्तया सबन्धः, यस्तन्निबन्धनम्? नाश्र-  
याश्रयित्वम्, घटादेस्तदभावप्रसङ्गात् । न विषयविषयिभावः, तस्यैवानि-  
रूप्यत्वात् । अनिरूप्यं च आन्यधिकरणसिद्धान्तारम्भे संवित्सिद्धौ चानु-  
सन्धातव्यम् । आत्मनस्तस्य चाप्रकाशप्रसङ्गश्च । ज्ञानाधीनप्रकाशाश्रयतैव  
सिद्धिः तत्र चानुमेयं ज्ञानमिति पक्षः प्रागेव प्रतिक्षिप्तः ।

स्वप्रकाशसंविद्वादिनोऽपि व्यवहारानुकूल्ये वैरूप्यमशक्यपरि-  
हारम् । आत्मनि समवेतं ज्ञानमसंबन्धिन्यर्थे प्रकाशं व्यवहारं वा कथं  
प्रसुवीतेत्यपि चिन्त्यम् । इन्द्रियलिङ्गादिस्वकारणप्रत्यासत्तिवंशदिति मा  
वोचः । न खलु लब्धात्मकं कार्यं स्वनिमित्तकारणमनुरुध्य कार्यमारभते ।  
मा मूदुदकाहरणादि घटादेः कुलालादिसमानाधिष्ठानम् । न च निमित्त-  
कारणनाशे कार्यनाशः । नश्यति चेन्द्रियसंप्रयोगादिनाशे रूपादिज्ञानम् ।  
अत इन्द्रियेण सह चैतन्यमपि निस्सृत्य तेन तेनार्थेन सन्निकृष्यते,  
हस्तादिनेव त्वगिन्द्रियम् । तथासति हि तदुपाधिकत्वात्तज्ज्ञानस्य युक्तं  
तद्भावानुविधायित्वम् । अन्यथा उत्पन्नं ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षनिवृत्तौ  
स्त्रिमिति निवर्तते ?

ज्ञानजन्यार्थ[धर्म]प्रकाशवादिनोऽपि समानोऽयं दोषः । निमित्त-  
कारणं हि ज्ञानम् । कुतस्तन्निवृत्तावर्थप्रकाशो निवर्तते? कुतो वा याव-  
त्तद्भावमवतिष्ठते? न च संख्यादिनिदर्शनेनात्र प्रत्यवस्थानं युक्तम् ।

असिद्धत्वेन नाशस्य संख्याया बुद्धिनाशतः ।

एकसंख्येव संख्यात्वादन्याऽप्याद्रव्यभाविनी ॥

सर्वा ब्रह्माश्रया संख्या नित्यानित्यार्थवर्तिनी ।

यावदाश्रयसत्येव संमता सर्ववादिनाम् ॥

द्वित्वादिका परार्थान्ता संख्या याऽनेकवर्तिनी ।

साऽपि संख्यात्वसामान्ये सति कस्माच्च तादृशी ॥

ननु नैकत्वं संख्या, स्वरूपानतिरेकात् ; अतस्साधनविकलमुदाहरणम् । मैवम् ; संख्यैव सा ; द्रव्यान्तरेऽप्यनुवृत्तेः । यदि हि घटादेस्वरूपमेवैकत्वम्, ततो घट एकः, पट एक इति सर्वद्रव्यसाधारण्यमेकत्वस्य न स्यात् । न हि घटस्वरूपस्य पटस्वरूपेण संभवति सामानाधिकरण्यं, घटः पट इति । अस्ति तु तत् एकत्वस्य । किंच,

संख्यैकता विरुद्धत्वात् द्विसंख्येवान्यसंख्यया ।

एकं द्वाविति न ह्यस्ति सामानाधिकरण्यघोः ॥

यत्तु अनेकद्रव्यवृत्तित्वे सति गुणत्वात् संयोगवत् अयावद्द्रव्यभाविनो द्वित्वादिसंख्येति, तत् नानात्वेऽनैकान्तिकम् । न हि सतोरेव घटपटयोस्तन्नातत्वं नश्यति । न च तद् द्वि[त्वं]संख्यैव ; त्रयाणां तदभावप्रसङ्गात् । न च तत् एकत्वाभावमात्रम् ; तुच्छस्यापि नानात्वापत्तेः ।

आपेक्षिकत्वाद् द्वित्वादेः प्रतियोग्यनवग्रहात् ।

बुभुस्तोपरमाच्चापि सत्या एवानवग्रहः ॥

अतश्चैतन्यस्यैवेन्द्रियद्वाराऽर्थसन्निकर्ष एव तद्भावानुविधानोपपत्तिः ।

अन्यच्च—अर्थस्य प्रकाशकं हि ज्ञानं भवताम् । सर्वं च प्रकाशकं प्रकाश्यवस्तुसिद्धिद्वारेण प्रकाशकं दृष्टं दीपप्रभादि । अतस्तदपि तथेति युक्तमाश्रयितुम् ।

व्योमवदमूर्तस्य न क्रियावत्त्वमिति चेत्, केयं मूर्तिर्नाम यद्विरहिणः क्रियाऽयोगः ? यदि पारिभाषिकी द्रव्यत्वे सति काचित्कतेति, इष्यत एव सा चैतन्ये ; न हि तत्सर्वगतं द्रव्यम् ; तथा सति युगपत्सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् । काचित्कत्वे तु, तद्वि यदैकदैकेन्द्रियेण संप्रयुक्तं तदर्थभिमुखं, न तदेन्द्रियान्तरमधितिष्ठति । अत एव हि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः । निरतिशयवेगं च तत्, युगपदिवातिशोभनमेकेन्द्रियाधिष्ठानदर्शनात् । अतो

यथोदितममूर्तत्वमसिद्धम् । स्पर्शवत्ता मूर्तिः तद्विरहान्निष्क्रियत्वमिति चेत्, शब्देनानेकान्तः । स खलु शङ्खमुखादेर्दवीयसोऽपि देशान्नोदनविशेषेण लोष्टादेरिव यावद्वेगं प्रतिष्ठते स्पर्शविहीनोऽपि । स्पर्शरहितस्यापि मन-इन्द्रियस्य क्रियावत्त्वं पदार्थवाक्यार्थविदामुभयेषामपि संमतमेव ।

कथमतीतानागतयोरसतोश्चैतन्येन संप्रयोग इति चेत् ; कथं वा विषयभावः, प्रकाशमानत्वं, संख्यादियोगो वा ? [तयोः]र्यस्तत्र निर्वाहः, स एवात्रास्तु । अपिचातीततयाऽनागततया च तावप्यद्यापि विद्येते इति तेन रूपेण बोधसन्निकर्षे काऽनुपपत्तिः । किंच यथा दवीयसि देशे सता ध्रुवशिंशुमारादिना दृक् तु सन्निकृष्यते, तथा दवीयसि काले सता कल्पाद्यन्तर्वर्तिना स्वयंमुवादिनेति नालोकं किंचित् ।

किंच, नातीतानागते बुद्धेर्दूरे भवितुमर्हतः ।

बुद्ध्या प्रकाशमानत्वाद्बुद्धिबोद्धृस्वरूपवत् ॥

एवंच चैतन्यस्य निरतिशयवेगितया अन्तरालदेशकालाग्रहणाभिमानोऽलातचक्रगतक्रमबद्देश[मेद]संयोगविभागाग्रहणाभिमानवत् । अपि चेन्द्रियलिङ्गसंस्कारादेर्यदर्थप्रतिनियतं रूपं, तेनैवोपश्लिष्य निस्सरचैतन्यमपि तद्गोचरेणैव सन्निकृष्यते ; यथा गवादिपदशक्तिरेकबुद्धिसिद्धेऽपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यांशेनैव संबध्यते ; यथा वा विधिः प्राप्तांशपरिहारेणाप्राप्तांशमेव भावनायास्पृशति । अत इन्द्रियादिद्वारेण चैतन्यमपि तदर्थभिमुखं निर्गच्छतीति न्याय्यम् । यथाऽऽह भगवान् \*तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि\* इति । मनुश्च—

\*इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥\* इति ।

यत्तु गुणश्चैतन्यं गुणिनमपहाय कथमन्यतो यातीति ; तदयुक्तम्, प्रहाणानभ्युपगमात् । अप्रहायैवात्मानमितस्ततश्चैतना इन्द्रियादिद्वारान्नि-

श्चरति । विच्छिन्नायाश्च-तस्यास्संघानासंभवश्चास्त्र एवोक्तः । दृश्यन्ते च गुणा अपि शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो गतिमन्तो धर्म्यतिवर्तिनश्च । अतिसूक्ष्मो दूरगमनधर्मा भौतिको हि शब्दः ।

ननु नम इव विभुशब्दो व्यञ्जकध्वनिवशेन प्रादेशिक इव गत्वर इव चोपलभ्यते । तथाहि-शब्दस्सर्वव्यापी एकद्रव्यवर्तित्वे सति आकाश-गुणत्वात्तत्परिमाणवत् ; मैवम्, अतद्गुणत्वात् । वायवीयशब्दः तेन नियतसहोत्पत्तिकत्वात्तदीयस्पर्शवत् । यश्च येन द्रव्येण नियतसहोत्पत्ति-गुणः, स तद्गुण एव, यथा तथाविधा रूपादयः । नियतसहोत्पत्तिश्च वायुना शब्दः, उभयोरपि मेरीदण्डवंशदलनादिसंयोगविभागजत्वनिय-मात् । उत्पद्यते च शब्दः, इन्द्रियग्राह्यत्वे सति गुणत्वात् गन्धादिवत् । कृतकश्च क्रियोत्तरमेवोपलभ्यत्वात्संयोगादिवत् । नचामिव्यञ्जकत्वं प्रय-ज्ञादेः कल्प्यम्, गौरवात् ; तत्प्रतीतिकारणत्वकल्पनादपि तत्कारणत्व-कल्पनैव हि लब्धी । अभिव्यञ्जकाश्चैकदेशावस्थितान् एकेन्द्रियग्राह्यान् युगपदभिव्यञ्जन्ति ; यथा प्रदीपो रूपसंख्यापरिमाणानि करकादींश्चैक-प्रदेशवर्तिनः । नचैवं ताल्वादिसंयोगविभागजनितपवन इति नासौ व्यञ्जकः ।

नित्यत्ववादिनश्शब्दा निर्भागव्योमवर्तिनः ।

श्रावणाश्चेत्यभिव्यक्तिनियमे नास्ति कारणम् ॥

देशैक्ये ग्राहकैक्ये च व्यञ्जकैक्यं हि दर्शितम् ।

तदभावात्प्रयत्नोत्थमास्तः कारणं ध्वनेः ॥

अत एव च नानात्वं प्रत्युच्चारणमिष्यताम् ।

कृतस्य करणयोगाद्धेतुपौष्कल्यभेदतः ॥

किंचोदात्तानुदात्तत्वदीर्घत्वह्रस्वतादयः ।

गादिस्था युगपद्भ्रान्तो न भिन्दुस्स्वाश्रयान् कथम् ॥

स्थानैक्यायातसादृश्यात्प्रत्यभिज्ञाऽपि नैक्यतः ।

प्रदीपप्रत्यभिज्ञेव ज्ञापिता भेदहेतवः ॥



नन्वेवं चैतन्यसंयोगः संयोगजो वा कश्चित्प्रकाशः प्राप्तः । उभय-  
मपि तत्र चैतन्ये संभवति, भेदापेक्षत्वात्संबन्धस्य । आत्मनोऽपि न  
चैतन्येन संयोगः तद्धर्मित्वात् । न हि धर्मधर्मिणोस्संबन्धस्संयोगः । सम-  
वायो हि सः, अयुतसिद्धसंबन्धत्वात् । संयोगस्तु पृथक्सिद्धयोर्द्रव्ययोः  
क्रियानिमित्ता प्राप्तिः, अकार्यकारणयोर्वा तयोर्निरन्तरस्थितिः । चैतन्य-  
संयोगसमवाययोरन्यतरस्य, संबन्धमात्रस्य वा प्रकाशत्वे ज्ञातृज्ञानज्ञेय-  
शरीरेन्द्रियेष्वव्याप्त्यतिव्याप्ती यथायोगमादर्शयितव्ये । तत्त्वान्तरप्रकाशा-  
भ्युपगमस्त्वनुपलब्धिबाधितो न दूषणान्तरं प्रयोजयति । अतो यद्व्यवहा-  
रोदयानुगुणं ज्ञानम्, तत् प्रकाशत इत्येवाभ्युपगमो युक्तः । त्रितयव्यव-  
हारानुगुणं संविदस्तु स्वभाव इत्यपर्यनुयोज्यं निमित्तवैरूप्यम् । न हि  
स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति । एवंचेत्संयोगसमवायविरहिणोऽपि पदार्थस्य  
निमित्तमेदानुसारेण व्यवहारहेतुस्संविदिति युक्तमाश्रयितुम् ।

उच्यते । उक्तमत्र न निमित्तकारणमनुरुध्य कार्यं स्वकार्यमारभत  
इति । व्यवहारानुगुणसंवेदनत्वेऽपि प्रकाशपदार्थं प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदो  
दुष्परिहर एव । बहुव्रीहिसमासाश्रयणे संविदन्तराभावेन तस्यां तदभाव-  
प्रसङ्गात् । कर्मचारयाश्रयणे ज्ञातृज्ञेययोरसंवेदनत्वेनाप्रकाशप्रसङ्गः ।  
व्यवहारोदयानुगुणं च व्यवहारतोऽवगन्तव्यम् । ततः प्रागेव च भवति  
विदितत्वप्रतीतिर्व्याहारश्च ।

यद्येवं, कस्तर्हि प्रकाशतेपदार्थः । न हि निरवयवमेकरूपं ज्ञातृ-  
ज्ञेयज्ञानानुगतं तमुपलभामहे । उच्यते—नूनं भवानश्रुतपूर्वी प्रथमाधिकर-  
णस्य न्यायतत्त्वे । अभिहितं हि तत्रेदमनुभवे स्मृतिमुपपादयद्भिः, अनु-  
भवादूरत्वं स्मृतिनिमित्तमिति । एतदुक्तं भवति—संविददूरत्वं प्रकाश इति ।

आह—किमिदमदूर इति ? दूरादन्यस्तद्विरुद्धस्तदभावो वा ?  
तथा विशेषणमुपलक्षणं वा अदूर इति ? विशेषणत्वे पक्षत्रयेऽपि निय-

मेन संवेदनदूरत्वानुसंधानपूर्विकया प्रकाश इति प्रतीत्या भक्तिव्यम् । न च तथाऽस्ति । उपलक्षणत्वे स्वरूपान्तरं वाच्यम् । न च तदवगम्यत इत्युक्तम् । उच्यते ; अलमस्थाने संभ्रमेण ।

भवत्वनुभवादूरं दूरादन्यद्विरोधि वा ।

तद्भावश्च प्रकाशत्वं किमत्र बहु जल्प्यते ॥

प्रकाशत इति प्रतिभासोऽपि बुद्धिविप्रकर्षप्रत्यनीकबोधतत्संसृष्ट-  
पदार्थस्वरूपविमर्श एव, बाह्यप्रकाशवत् । तत्रापि बालोके तद्व्याप्त-  
भूभागादौ च प्रकटादिप्रत्योपाख्ये आलोकादूरत्वनिमित्ते । यथा च तत्र  
तन्निमित्ता सन्तमसनिवृत्तिः, एवमिहापि ज्ञानादूरत्वनिमित्ता अज्ञाननिवृत्तिः ।  
अत एव चानुभूते अनुभवे चोत्तरकालतुल्यवत्स्मरणम् ।

एवंच चैतन्यसंबन्धविशेषविषयविकल्पोऽप्यलब्धावकाश इति  
निरनुयोज्यानुयोग एव । नैरन्तर्यपदपर्यायमत्यन्तसामीप्यमात्रं च संयोगः ।  
स एव परतन्त्राश्रितस्समवायपदपरिभाषाभूमिवैशेषिकाणामिति नार्थान्तरत्व-  
मूरीकृत्य विकल्पस्संभवति । यथा च संयोगान्तर्भावस्समवायस्य, तथा  
संबन्धविमर्शे दर्शयिष्यामः । ज्ञानादूरत्वप्रयुक्तो व्यवहारक्षमतालक्षणो वा  
परः प्रकाशः । स च सत्यपि स्वनिमित्तपौष्कल्ये प्रतिबन्धात् योग्यता-  
विरहाद्वा व्यापित्वासङ्गित्वाद्यात्मधर्मान्तरेषु देहेन्द्रियादौ च न संजायते,  
चक्षुस्सन्निकृष्ट इव कालिन्दीपयसि रूपरसादयः ।

अतो यथोक्तनीत्याऽऽत्मा स्वतश्चैतन्यविग्रहः ।

हानस्वभाव एवान्यत्करणैः प्रतिपद्यते ॥

यत्तु सुखादिनिदर्शनेनात्मविशेषगुणतया चित्तेरागन्तुकत्वमापादि-  
तम्, तदपि गुणवृत्तापरिज्ञानेन ; यतः

स्वरूपोपाधयो धर्मा यावदाश्रयभाविनः ।

नैवं सुखादि बोधस्तु स्वरूपोपाधिरात्मनः ॥

यथा च बोधोपाधिरात्मभावः, तथोपपादितम् । सुखदुःखे च

नात्मधर्मौ, इन्द्रियसौष्टवनाशयोरेव तद्भावोपपादनात्; व्याकरिष्यते चैतत् अन्तिमपदार्थसमर्थनावसर इति साधनविकल्पात् च निदर्शनस्य । रागद्वेषादयोऽपि मनोवस्थाविशेषाः न साक्षादात्मगुणाः । विज्ञायते हि, \*काम-स्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भौरित्येतत्सर्वं मन एवेति । गीयते च, \*इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखमिति । \*चेतनाधृतिरिति क्षेत्रलक्षण-मैकपदेन । चेतनया ध्रियमाणस्संघातो हि देहः । स्ववृत्त्यनुगुणचेतन्य-मात्रादेव प्रवर्तमानं क्षेत्रमिति यावत् । अत एव ह्यन्तर्यामिब्राह्मणे, \*यस्य पृथिवी शरीरम्, यस्यापश्शरीरम्, यस्यात्मा शरीरमित्यादिनिर्देशः । \*तानि सर्वाणि तद्वपुरिति च पुराणे ।

किमिदं धीरिति ? उत्प्रेक्षाभिप्रायं तत्; न ज्ञसिविषयम्; तस्याः स्वाभाविकत्वस्य तस्यामेव श्रुतौ श्रूयमाणत्वात् । श्रूयते हि, \*न विज्ञातु-र्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते इति, \*न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति च । ज्ञातुरविनाशित्वादेव ज्ञानस्याविनाशमुपपादयन्तीयं श्रुतिर्ज्ञातुस्स्वरूपप्रयुक्तं ज्ञानमिति दर्शयति । न च दृष्टिविशेषणतया द्रष्टु-रूपादानमिति सांप्रतम्, पुँल्लिङ्गनिर्देशविरोधात्; हेतोश्च साध्यसमत्वा-पत्तेः । द्रष्टुः स्वरूपनिर्देशपरत्वेऽपि दृष्टिपदस्य, असमाधेयमहेतुत्वम्; स्वपक्षहानिश्च । आत्मनस्तु नित्यत्वमप्रचाल्यमनेकन्यायागमसिद्धं युक्तं हेतुतया व्यपदेष्टुम् । न हि सति पदार्थे तत्स्वरूपोपाधयो न भवितु-मर्हन्ति, सति कनक इव पैङ्गल्यम्, प्रमेव च ब्रदीपे ।

तेनायमर्थः—आत्मस्वभावभूतायाश्चित्तेर्बाह्याभ्यन्तरविषयविशेषसं-बन्धप्रकारप्राप्तदृष्टिप्रातिरसयतिवक्तिश्रुतिमतिस्पृष्टिविज्ञातिव्यपदेशभेदायाः स्वात्मावभासिन्यास्संसारपवर्गावस्थयोर्न जातुचिद्विपरिलोपो विद्यत इति । \*स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा अरे अयमात्मा अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनः\* तथा, \*स्वेन भासा त्वेन ज्योतिषा, \*आत्मज्योतिस्सम्राडिति होवाचेति । तथाऽपवर्गदशा-

यामेव च्छन्दोगाः, \* न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्,  
सर्वं ह पश्यः पश्यति,\* नोपजनं स्मरन् इति ।\* स वा एष एतेन दैवेन  
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते\* इति च । अन्याश्च, \*जाना-  
स्येवायं पुरुषः ज्ञातव्यं तु न वेद\* इत्याद्यास्सकलकरणोपरमदशाया-  
मप्यात्मनः प्रबोधमभिदधानाः श्रुतयो बोधस्वभावतामस्य द्रढयन्ति ।  
\* निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः\* इत्यादि च पुराणे ।  
\*ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्त्वित्यादि इतिहासे । भगवान् शौनकश्च—

\*यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः ।

दोषप्रहाणाच्च ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥

यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् ।

सदेव नीयते व्यक्तिमसतस्संभवः कुतः ॥

तथा द्वेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः ।

प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ इति ।

अत एव हि सूत्रकारश्च\* ज्ञोऽत एवेति ।

तदेवमात्मस्वभावभूतस्य चैतन्यस्य विषयसंश्लेषविशेषेषु निश्चय-  
संशयादिव्यवहारभेदः, तत्तद्विशेषभाजि चैतन्ये वा । चैतन्यस्य विषयेण  
दृढसंयोगो हि निश्चयः; तस्यैव बहुभिर्युगपददृढसंयोगस्संशयः; ज्ञान-  
वासनानुसारेण संश्लेषस्स्मरणमित्यादिः । उक्तं च आत्मधर्मस्य चैतन्यस्य  
विषयेण संयोगो ज्ञानमित्युच्यते इति । नचैवं संयोगस्योभयाश्रितत्वेन  
विषयस्यापि ज्ञातृत्वप्रसङ्गः; विषयेण संयोगाभावात् । चैतन्येन हि तस्य  
संयोगः; बाह्यप्रकाशवत् । यथा खल्वालोकसंबन्धेऽपि प्रकाशे सूर्या-  
देरेव प्रकाशकत्वम्, न घटादेः । अथ सूर्यादितन्त्रत्वादालोकस्य स एव  
तद्वर्मा तत्संबन्धेनार्थान्तरस्य प्रकाश इत्युच्यते, इहापि तर्हि चैतन्यस्यात्म-  
धर्मत्वात्तेनार्थान्तरं स्पृशन् स एव जानातीत्युपपद्यते ॥

तस्मिद्धं चैतन्यस्वभाव एवायमात्मा आत्मानं विदधेवास्ते ; अन्यत्तु निमित्तभेदानुसारेण जानाति, न जानाति चेति ।

तदेवं चैतन्यस्वभावः परिस्फुरन्नप्ययमात्मा गम्भीरजलाशयचर-  
मीनवत् जलसंसृष्टक्षीरवच्च न विविच्य स्फुटं चकास्तीति तदुपपादनन्या-  
यानुगताः पूर्वानुमानभेदाः वचनानि चाद्रियन्ते । तैरप्यपरितुष्यन्तो  
यमनियमादियोगाङ्गानुष्ठानक्षपिताशुद्ध्यावरणमलाः निरोधाभ्यासपुटपाक-  
निर्धूतरजस्तमःकलङ्कसत्त्वोद्रेकसमुत्थस्वेतरसकलविषयवैलक्षण्यापरोक्षज्ञानाय  
प्रयतन्ते । भावनाप्रकर्षपर्यन्ते चापरोक्षज्ञानमुदयत इति सर्ववादिनिर्विवाद-  
मिति न तदुपपादनायाद्य प्रयत्यते ।

एवमात्मा स्वतस्सिद्धयन्नागमेनानुमानतः ।

योगाभ्यासभुवा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाश्यते ॥

अथास्य कालावच्छेदपरीक्षा ।

तत्र सुगतमतानुसारिणः सन्मात्रानुबन्धिनीं क्षणिकतामाचक्षाणा नित्या-  
त्मदर्शनमेव सर्वानर्थमूलं मन्यमानाः क्षणभङ्गिनमेनं संगिरन्ते, यत्तत् तत्  
क्षणिकम् ; संश्रयमास्मेति । कथं पुनस्सन्मात्रानुबन्धिनी क्षणिकता ? अक्ष-  
णिकस्य सत्तानुपपत्तेः । यत्र कस्मैचित्कार्याय, अन्ततस्सार्वत्र्यविज्ञानगोचर-  
त्वायापि न प्रभवति—न तस्य सद्भावस्संभाव्यत इत्यर्थक्रियाकारितैव सत्ता  
भावानाम् । न च सा स्वव्यापकभूतक्रमयौगपद्यविरहिष्यक्षणिके संभवि-  
नीत्यन्यत्र निरवकाशतया क्षणिकतयैवानुबध्यते । कथं पुनः क्रमयौग-  
पद्ययोरर्थक्रियाव्यापकत्वम् ? कथं वा तयोरक्षणिकानिवृत्तिः ? श्रूयताम् ॥

अर्थक्रियासु भावानां कर्तृत्वस्य द्वयी गतिः ।

क्रमेण युगपदेति न विधान्तरसंभवः ॥

भावाभाववदनयोरन्यतरनिवृत्तावन्यतरव्यवस्थानादर्थक्रियाजनने भा-  
वानां न तृतीयप्रकारसंभव इति क्रमाक्रमप्रतिबद्धैवार्थक्रिया । न चाक्षणिके  
क्रमयौगपद्ये संभवतः ॥ [ यत्तावदेवोपलभ्यते ]

॥ श्रीः ॥

श्रीभगवद्धामुनमुनये नमः

## ॥ ईश्वरसिद्धिः ॥

तत्र कस्यचिदैकस्य वशे विश्वं प्रवर्तते ।

इति साधयितुं पूर्वं पूर्वपक्षं प्रचक्ष्महे ॥

तत्र मीमांसकाः प्राहुः—नायं सर्वार्थदर्शनशक्तिसंपन्नः पुरुषो-  
ऽभ्युपगममर्हति ; अतिपतितसकलसाधकप्रमाणसंभावनाभूमित्वात्, स्फुट-  
विविधबाधकत्वाच्च । तथाहि—अस्य प्रत्यक्षमन्यद्वा साधकं भवेत् ? प्रत्यक्ष-  
मपि लौकिकं यौगिकं वा ?

व्यवस्थितमितस्वार्थं न तावदिह लौकिकम् ।

साधनं तेन सर्वार्थतज्ज्ञानादेरसिद्धितः ॥

सर्वार्थदर्शनशक्तिःशालिनमवगमयन्तो हि देशकालस्वभावविप्रकर्षव्यवधान-  
जुषस्सर्व एवार्थास्तद्दर्शनं शक्तिश्च गोचरयितव्यानि । न च विद्यमानेन्द्रिय-  
सन्निकर्षयोग्यकतिपयविषयनियतवृत्तेर्लौकिकप्रत्यक्षस्य निरवधिरयं महिमा  
संभावनाभूमिरिति कथमिव तदिह साधनमिति मन्येमहि ।

नापि योगिप्रत्यक्षमस्य साधकम् ; यतः—

प्रत्यक्षत्वे तदप्येवं विद्यमानैकगोचरम् ।

भूतादिगोचरं नैव प्रत्यक्षं प्रतिभादिवत् ॥

तत्सल्लु योगिविज्ञानमैन्द्रियकं न वा ? ऐन्द्रियकमपि बहिरिन्द्रिय-  
संभवमान्तरकरणजनितं वा ? बहिरिन्द्रियाणि तावत् समधिगतनिज-  
विषयसन्निकर्षसहकारीणि तद्गोचरज्ञानजननानीति जगति विदितम् । अतो  
न रसनादिभिरजातातित्वव्यवहितादिसकलविषयवेदनप्रसङ्गः । न चाविद्य-

मानै रजतादिभिस्संभवति सन्निकर्षः ; तस्य व्याश्रयत्वादाश्रयाभावे तदसं-  
भवात् । अतः अपेक्षितोऽर्थसन्निकर्षः । सहकारिविरहे कथमिन्द्रियाण्यती-  
तादिविषयसाक्षात्काराय कल्पेरन् ? भवति च—यत् यत्सहकारि यत्कार्य-  
जननं, तत् तदभावे न तज्जनयति ; यथा क्षितिसलिलसहकारि अङ्कुर-  
कार्यजननबीजं क्षित्याद्यभावेऽङ्कुरम् । अर्थसन्निकर्षसहकारीणि बहि-  
रिन्द्रियाणि ज्ञानजननानीति तान्यपि नातीतेऽनागते वाऽर्थे ज्ञानं जनय-  
न्तीति न तदुपजनितं प्रत्यक्षं यथोक्तविषयनियममतिक्रामति । नाप्यान्तर-  
करणसंभवम्, आन्तरगोचर एव सुखादौ स्वान्तस्वातन्त्र्यात् । बाह्यविषय-  
मितिषु च मनसो निरङ्कुशकरणताङ्गीकारे हि कृतं चक्षुरादिभिः । अतश्च  
न कश्चिदन्धो बधिरो वा भवेत् । भवति चात्र—विमत्तिपदं मनो बहि-  
रिन्द्रियनिरपेक्षं न बाह्यप्रत्यक्षगोचरे प्रवर्तते, तत्र तत्तन्प्रवृत्तित्वात् । यत्  
यत्र यत्तन्प्रवृत्ति, न तत् तन्निरपेक्षं तत्र प्रवर्तते, यथाऽऽलोकापेक्षप्रवृत्ति  
चक्षुः स्वगोचरे अन्धतमस इति ।

न च सिद्धौषधमन्त्रतपस्समाधिमहिमसमासादितातिशयानीन्द्रियाणि  
कदाचिदपजहति समधिगतविषयनियममिति संभवति ; सांसिद्धिकसामर्थ्या-  
विर्भावैकफलत्वात्तेषाम् ; सामर्थ्यस्य च प्रतिनियमात् । न खलु सुप्रयुक्त-  
भेषजशतविहितसंस्कारमपि श्रोत्रं रूपरसविभागावगमाय कल्पते । भवति  
च—विवादाध्यासितबाह्याभ्यन्तरकरणपाटवातिशयोऽनुलङ्घितसोमा ऐन्द्रिय-  
कप्रकर्षत्वात् दृश्यमानतत्प्रकर्षवत् । इत्यैन्द्रियकं ज्ञानं नांतीतादि गोचरयति ।

भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तु सत्यपि विशदनिर्भासित्वे प्राच्यानु-  
भवगोचरादनधिकमधिकं वाऽध्यवस्यतः स्मृतिविश्रमस्रोतसोरन्यतरावर्तपरि-  
वर्तिनः कुतः प्रामाण्यकूलप्रतिलम्भः ; कुतस्तरां च प्रत्यक्षतयोत्तम्भनम् ;  
प्रत्यक्षस्य वा सतः कथमिव विदितविषयनियमव्यतिक्रमः ; अतिक्रामतो  
वा कुतः प्रत्यक्षत्वमिति न विश्वानुभवैश्वर्यशालिनि प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।

नापि प्रमाणान्तरम् । तत्स्वल्बनुमानमागमो वा ? अनुमानमपि

विशेषतोदृष्टं सामान्यतोदृष्टं वा ? तत्र सकल्पदवीदवीयसि भगवति न तावत् स्वलक्षणसाक्षात्कारपूर्वकाविनाभावावधारणाधीनोदयत्वादिदमनुमानमुदेतुमलम् । न ह्यनवगतचरहुतभुजस्तदविनाभावितया धूममनुसंधातुमीशते । न च सर्वार्थनिर्माणसाक्षात्कारपटीयसि लिङ्गं सामान्यतोदृष्टमपि किञ्चन लभ्यते ॥

नन्वेकचेतनाधीनं विवादाध्यासितं जगत् ।

अचेतनेनारब्धत्वादरोगस्वशरीरवत् ॥

तथा सर्वार्थनिर्माणसाक्षात्कारणकौशलम् ।

कार्यत्वादेव जगतस्तत्कर्तुर्नुमीयताम् ॥

सर्वं हि कार्यमुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनसंवेदिचेतनरचितमवगतं घटमणिकगुहादि । कार्यं च विमतिपदमवनिगिरिमहार्णवादीति तदपि तथाविधबुद्धिमद्वेतुकमध्यवसीयते । न च कार्यत्वमसिद्धमिति वाच्यम् ; अवयवसन्निवेशादिभिर्हेतुभिस्तत्सिद्धेः । इह चान्त्यावयविभ्यः प्रभृति आद्यणुकमखिलमवयवि क्रमनिहीयमाननानावयवव्यतिषङ्गविशेषजनितमवगतमिति अन्तत उपादानं चतुर्विधाः परमाणवः प्रपञ्चस्य । तेषामादिपरिस्पन्दश्च तदनुगुणादृष्टविशिष्टतत्तत्क्षेत्रज्ञसंयोगासमवायिकारणक इति उपकरणमपि समस्तक्षेत्रज्ञवर्तीनि धर्माधर्मलक्षणान्यदृष्टानि । प्रयोजनं पुनस्तदभिनिर्वर्तितविचित्रार्थक्रियाकारश्चेतनोपकारप्रकारभेदोऽपर्यन्तः । तदुपभुजस्त एव क्षेत्रज्ञास्संप्रदानम् । नचामी स्वसमवायिनावपि धर्माधर्मावलमबलोकयितुमिति तदतिरेकी निखिलभुवननिर्माणनिपुणोऽधिकरणसिद्धान्तसमधिगतनिरतिशयसहजसकलविषयसंविदैश्वर्यशक्त्यतिशयः पुरुषधौरेयकः किमिति न सामान्यतोदृष्टलिङ्गादनुमीयते ?

तदिदमविदितानुमानवृत्तस्य स्वमतिरचिततरलतर्कोल्लसितमिति परिहसन्ति मीमांसकाः । तथा हि—किमिदमेकचेतनाधीनत्वं नामाभिप्रेतं तनुभुवनादेः ? तदायत्तत्वमिति चेत् ;



किमस्य तस्मिन्नायत्तं किंनु जन्माथ वा स्थितिः ।

प्रवृत्तिर्वाऽऽद्योस्तावत् साध्यहीनं निदर्शनम् ॥

न खलु शरीरमेकचेतनाधीनोत्पत्तिस्थितिः । ये हि यद्देहाधीन-  
सुखदुःखोपभोगभागिनः, भवति हि तदुचितादृष्टशालिनां सर्वेषामेव तेषां  
तद्देहिना इव तदुत्पत्तिस्थितिनिमित्तत्वम् । अपिच शरीरावयविनः स्वावय-  
वसमवायलक्षणा स्थितिरवयवव्यतिषङ्गविशेषादृते न चेतयितारं परमपेक्षते ।  
या पुनस्तदपेक्षिणी प्राणनलक्षणा स्थितिः, न सा पक्षीकृते क्षित्यादौ  
संभवतीति स्थितिमपि नैकरूपां पक्षसपक्षानुयायिनीमुदीक्षामहे । एकचेत-  
नाधीनप्रवृत्तित्वे तु प्रबलबहुजनसरभसप्रयत्नप्रचाल्यैरुपलतहरथादिभिर्व्यभि-  
चारः । आरब्धत्वादेव चैतत्साध्यसिद्धावधिकमिदमुपादानविशेषवचनम् ।

चेतनाधीनतामात्रसाधने सिद्धसाध्यता ।

चेतनैर्भोक्तृभिर्भोग्यः कर्मभिर्जन्यते हि नः ॥

युक्तं चैतत्—यत्, उभयवासिद्धानामेव चेतनानां कर्तृत्वा-  
भ्युपगमः; लाघवात् । नचोपादानाद्यनभिज्ञतया तत्प्रतिक्षेपः ।

उपादानं पृथिव्यादि यागदानादि साधनम् ।

साक्षात्कर्तुं क्षमन्ते यत्सर्व एव च चेतनाः ॥

अद्यदेव विश्वम्भरादयः क्रमप्राप्तागन्तुकोपचयापचयैकदेशशा-  
लिनो न युगपदेव निरवशेषविलयजननभागिन इत्यन्तिमपरमाणुसाक्षात्कारो  
न कर्तृभावोपयोगी ।

कर्मणश्शक्तिरूपं यदपूर्वादिपदास्पदम् ।

मा भूत्यक्षता तस्य शक्तिमद्भयक्षगोचरः ॥

न खलु कुललदयः कुम्भादिकार्यमारभमाणास्तदुपादानोपकरणभूत-  
मृद्दण्डचक्रादिकार्योत्पादनशक्तिं साक्षात्कृत्य तत्तदारभन्ते । यदि परं  
शक्तिमविदुषामभिलषितसाधने तदुपादानादिव्यवहारोऽनुपपन्नः ; इह तु

आगमादवगम्यन्ते विचित्राः कर्मशक्तयः ।

तेन कर्मभिरात्मानः सर्वं निर्मिततां पृथक् ॥

अपिच तदेव चेतनकर्तृकं जगति परिदृश्यते, यदेव शक्यक्रियं शक्यज्ञानोपादानादि च । न च तथा महीमहीधरमहार्णवादीति कथमिव तत्तत्कार्यत्वम् कथन्तरां च तदुपादानोपकरणादेस्साक्षात्कारगोचरता ? यादृशं हि कार्यमुपादानाद्यभिज्ञपूर्वकमवगतं घटमणिकादि, तादृशमेव हि तथाविधबुद्धिमद्वेतुकत्वानुमानाय प्रभवतीति ।

अपि चानीश्वरेण परिमितशक्तिज्ञानेन विग्रहवताऽनवाप्तकामेन कृतमवगतं घटादिकार्यमिति तथाविधं बोद्धारमुपस्थापयन् हेतुरभिमतपुरुष-सर्वज्ञ्यसर्वैश्वर्यादिविपर्ययसाधनाद्विरुद्धस्यात् । नचैवं सति सर्वानुमान-व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गश्शङ्कितव्यः । प्रमाणान्तरगोचरे हि लिङ्गिनि लिङ्ग-बलादापततो विपरीतविशेषांस्तत्प्रमाणमेव प्रतिरुणद्धि । इह पुनरतिपतित-सकलमानान्तरकर्मभावे सर्वनिर्माणनिपुणे सिषाधयिषिते यावन्तोऽन्वय-व्यतिरेकावधारिताविनाभावभाजो धर्मास्तानप्यविशेषेणोपस्थापयति ।

अपिच—स्वार्थकारुण्यभावेन व्याप्ताः प्रेक्षावतः क्रियाः ।

ईश्वरस्योभयाभावाज्जगत्सर्गो न युज्यते ॥

अवाप्तकामत्वान्न तावदात्मार्थे सृजति ; प्रल्यसमये प्रलीनसकल-करणकलेबरादिभोगोपकरणतया च चेतनानां दुःखाभावात् दुःखदर्शन-जनितकृपाप्रयुक्तिरपि नास्तीति व्यापकभूतस्वार्थकारुण्यनिवृत्तेर्व्याप्यभूतया प्रेक्षावत्प्रवृत्त्याऽपि निवर्तितव्यम् ।

सुखैकतानं जनयेज्जगत् करुणया सृजन् ।

तत्कर्मानुविधायित्वे होयेतास्य स्वतन्त्रता ॥

न चोपादानादिसाक्षात्कारिण एव कर्तृत्वमित्यपि नियमः ; उपा-दानमुपकरणं चाविदुष एवात्मनो ज्ञानादिषु कर्तृत्वात् ।

अतः—असिद्धत्वाद्विरुद्धत्वादनैकान्त्याच्च वर्णितात् ।

कार्यत्वहेतोर्जगतो न यथोदितकर्तृता ॥

प्रयोगश्च भवति—महोमहीधरादि कार्यं न भवति, प्रसिद्धकार्य-  
विलक्षणत्वात् गगनवत्; अशक्यदर्शनोपादानोपकरणत्वाद्वा, व्यतिरेकेण  
घटादिवत् । परमाणवो न प्रत्यक्षाः निरतिशयसूक्ष्मद्रव्यत्वात्, तथैव  
घटादिवत् । विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वात् इदानीन्तन-  
कालवत् । तनुभुवनादि ईश्वरकर्तृकं न भवति कार्यत्वात्तद्वदेव । ईश्वरः  
कर्ता न भवति प्रयोजनरहितत्वादशरीरत्वाद्वा मुक्तात्मवदिति ।

अत्र ब्रूमो न कार्यत्वं क्षित्यादौ शक्यनिह्वम् ।

समागत्वात् क्रियावत्त्वान्महत्त्वेन विशेषितात् ॥

तादृशादेव मूर्तत्वात् बाह्यप्रत्यक्षताऽन्वितात् ।

ससामान्यविशेषत्वादित्यादिभ्यो घटादिवत् ॥

नचेदृश एव सन्निवेशः कार्यः, नेतर इत्यवयवसन्निवेशविशेष-  
प्रतिनियतं रूपमेदमुदीक्षामहे ।

यत्तु—शक्यक्रियं शक्यज्ञानोपादानोपकरणं च क्रियत इति तदस्तु  
नाम । किन्तु ते क्रियाज्ञानशक्ती क्रियाज्ञानाभ्यामेव समधिगमनीये ; ते  
च क्षित्यादिषु यथोक्तसाधनबलसमुपस्थापिते इति न विशेषः प्रसिद्ध-  
प्राकासगोपुरादिकार्येभ्यस्तनुभुवनादेः । नचैतावानेव क्रियागोचर इति  
विषयनियमः कश्चित् क्रियाया दृष्टः; येनेदमशक्यक्रियमध्यवस्थेम  
सिद्धे च कार्यत्वे तदुपादानादिसाक्षात्करणतदधिष्ठानतत्प्रेरणनिपुणः पुरुष-  
विशेषस्सिध्यत्येव ।

अधिष्ठानं च तत्प्रवृत्त्यनुगुणसंकल्पवदीश्वरसन्निकर्षः, क्षेत्रज्ञेने-  
स्वशरीरादौ । स च द्रव्यैस्संयोगलक्षणः, तद्गुणैस्तु संयुक्तसमवायरूपः  
प्रवृत्तिश्च परमाणूनां परिस्पन्दलक्षणा । धर्माधर्मयोस्तु फलोदयानुकूलता-

दृशदेशकालादिसहकारिसहितता, ताभ्यां धर्माधर्माभ्यामेव फलम्, चेतनानधिष्ठितानां सर्वेषामेतेषामचैतन्येनाकिंचित्करत्वात् । न हि चेतनेन वर्षकिनाऽनधिष्ठिता वासी देशकालादिसहकारिशतसमधिगमेऽपि यूपादीन्यापादयितुमलम् । बीजाङ्कुरादयस्तु पक्षान्तर्भूता इति तैर्व्यभिचारवचनमनभिज्ञतयैव श्रोत्रियाणाम् । एतेन सुखादिभिर्यव्यभिचारोऽपि प्रत्युक्तः ।

नचोभयवासिसिद्धतामात्रेण क्षेत्रज्ञानामेवेदशाधिष्ठातृत्वकल्पनमुचितम्, तेषां सूक्ष्मव्यवहितादिदर्शनाशक्तेर्निश्चितत्वात् । दृष्टानुसारिणी हि सर्वत्र कल्पना ; न दृष्टविरोधिनी । नचैवमीश्वरस्याशक्तिर्निश्चिता ; प्रमाणान्तरतस्तत्सिद्धेः । यथोदितप्रमाणबलेन सिध्यन् सांसिद्धिकसर्वार्थदर्शनतत्प्रेरणशक्तिसंपन्न एव सिध्यति ; कार्यत्वस्य समर्थकर्तृपूर्वकत्वेन प्रतिबन्धात् ।

यत्तु परिमितशक्तिज्ञानानैश्वर्याद्यापादनाद्धर्मविशेषविपरीतसाधनत्वमुद्भावितम् ; तदतिस्थवीयः, अप्रयोजकत्वात्तेषाम् । न हि किंचित् क्रियमाणं कर्तुरर्थान्तरविषयमसामर्थ्यमज्ञानं वा स्वोत्पत्तयेऽपेक्षते ; स्वसंपादनसमर्थकर्तृमात्राक्षेपात् केवलव्यतिरेकासिद्धेः । तावतैवोपपद्यमाने कार्योदये संबन्धिनोऽकिंचित्करस्यार्थान्तरविषयस्याभावस्य हेतुत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

अपिच किं तदितरसमस्तवस्तुविषयज्ञानादि व्यापकमुत कतिपयगोचरमिति विवेचनीयम् । न तावदशेषविषयम् ; अनुपलब्धेः । न खलु कुम्भकारः कुम्भातिरेकि किमपि न विजानाति । अथ कतिपयविषयम् ? तदपि न, अनियतविषयतया तस्यतस्य व्यभिचारदर्शनात् । न चास्ति किंचिद्व्यवस्थितम्, यदविद्यादिमानेव कर्तृतामनुभवति । न च शरीरिणैव कर्त्रा भाव्यम्, शरीरग्रहणेनैवानैकान्त्यात् । न खलु शरीरविशिष्टस्त्वैवायमात्मा शरीरमुपादत्ते, अयोगिनो युगपदनेकशरीरग्रहणायोगात् । पूर्व-

देहपरित्यागेन देहान्तरप्रापककर्मप्रेरितप्राणसहाय एव देहान्तरं प्रविशती-  
त्युपपादितमात्मचिन्तायाम् ।

किंचात्मनश्शरीरमधितिष्ठतोऽधिष्ठानक्रियाकर्मभूतस्य देहस्याधिष्ठा-  
तृ(देहा)दशानुप्रवेशोऽनुपपन्नः, युगपदेकक्रियायामेकस्य कर्मकर्तृत्वविरो-  
धात् । अधितिष्ठसितदेहसंयोगवत् एव तत्प्रवृत्त्यनुगुणप्रयत्नयोगलक्षण-  
मधिष्ठानं दृष्टमिति चेत् ; अस्त्वेकतत्त्वसंबद्धस्याधिष्ठानानुपपत्तेः प्रेर्यवस्तु-  
संबन्धिना प्रेरकेण भवितव्यमिति ; न पुनर्देहसंबन्धेन भाव्यमिति । कुतो  
निर्णयः ? इत एव, यतोऽन्यदप्यधिष्ठीयमानं मानदण्डादि स्वसंबन्धि-  
नैवाधिष्ठीयते । तेनाधिष्ठानक्रियापेक्षिताधिष्ठेयपदार्थसंबन्धो नामापरो नाद-  
र्तव्यः । अस्ति चेश्वरस्यापि जगदुपादानोपकरणैस्संबन्ध इत्युक्तमेव ।

अथ स्वदेहव्यतिरिक्ते वस्तुनि प्रवृत्तिविशेषकरत्वं देहद्वारेणैव ।  
दृष्टं हि दण्डचक्रादिषु करसंयोगादिना कुलालादेः प्रवर्तयितृत्वमित्युच्येत ;  
तदपि न, अभिध्यानमात्रेणैव परशरीरगतगरनिरसनविसारणदर्शनात् ।  
कथमसति शरीरे परप्रेरणात्मकस्संकल्प इति चेत् ; किं शरीरं संकल्पयति,  
येन तदभावे न भवेत् ? करणमिति चेन्न ; मनसः करणत्वात् । किम-  
स्तीश्वरस्य मनः ? बाढम् । नन्वेवं विग्रहधर्माधर्मानैश्वर्यादयः साधारण-  
धर्माः प्रादुःष्युः । नैवम् ; कार्यत्वाक्षिप्तसमर्थकर्तृमत्त्वाद् द्विजैवापास्तत्वात् ।  
मनसो नित्येन्द्रियतया देहापगमेऽपि संबन्धाभ्युपगमादनैकान्तिकश्च ।  
यावद्धि दृष्टानुगुणं व्याप्युपयोगि, तावदनुज्ञायते । नचास्मदादेर्मनसा-  
ऽप्यचिन्त्यरचनस्यापर्यन्तविस्तारस्य महाभूतभौतिकप्रपञ्चस्य प्रादेशिकशरी-  
रकः किञ्चिज्ज्ञः पुण्यपापपरवशगतिरलं निर्माणायेत्यपरिमितज्ञानैश्वर्य-  
शक्तिश्शरीराद्यनपेक्षः संकल्पादेव सकलमुवननिर्माणक्षमः कर्ता सिद्धः ।

ईदृशेन कर्त्रा घटादिषु कार्यत्वस्य संबन्धो न दृष्ट इति चेत् ;  
अतिगहनगिरितटाधिष्ठानेनातिप्रकृष्टादृष्टचरेन्धननिवहसंबन्धिना हुतवह-

विशेषेण महानसादौ धूमस्य वा किं संबन्धो दृष्टः, येन धूमविशेषदर्शनाद् गिरिशिखरे तथाविधाम्भिरनुमीयते ? यादृशो धूमो यत्रावगतस्तत्रैव तादृशस्तत्संपादनसमर्थो दृष्टान्तभूमावपरिदृष्टोऽपि सामान्यव्याप्तिबलेन पक्षधर्मतावशात्सिध्यतीति चेत् ; तदिदमस्माभिरभिधीयमानं किमिति न हृदयमधिरोहति भवताम् । इहापि कार्यत्वं समर्थकर्तृपूर्वकत्वेन घटादिषु विदितसंबन्धनियमं क्षित्यादिषु दृश्यमानं स्वसंपादनसमर्थमदृष्टपूर्वमेव बुद्धिमत्कर्तारमुपस्थापयति । यथैव हि देशकालेन्धनपरिमाणादिविशेषानादरेण धूमस्य स्वोदयानुगुणहुतवहमात्रेण संबन्धनियमः, तथैवानीश्वरत्वाकिंचिज्ज्ञत्वशरीरित्वपुण्यपापपरवशत्वमनुष्यत्वादिविशेषप्रहाणेन कार्यस्य स्वनिर्माणसमर्थबुद्धिमत्कर्तृमात्रेण संबन्धनियमनिश्चय इति न कश्चिद्विशेषः ।

अपिच विभुद्रव्यसंयोगिनः परिस्पन्दवतश्च सर्वत्र स्पर्शवत्त्वान्यभिचारेऽपि ज्ञानसुखादिनित्यद्रव्यविशेषगुणानुमितात्मसंयोगिनो मनसः कश्चमिव स्पर्शरहितत्वम् ? कथंच वायवीयद्रव्यस्य महिमगुणशालिनो धेष्ठानस्पर्शनत्वनियमदर्शनेऽपि त्वगिन्द्रिये तद्विपर्ययः, तैजसस्य स्पर्शयोः, अन्यतरस्य वा प्राकट्यनियमेऽपि रूपोपलम्भसाधनतानुमिततैजसभावस्य चक्षुषो नियमेन तदुभयानुद्भवभ्युपगमः ? अथ कार्यदर्शनानुमितसद्भावानां तैजसादिभावेऽपि तत्तद्विशेषाणां योभ्यानुपलब्धिबाधितत्वात् तदभ्युपगमेऽनेकनियमभङ्गप्रसङ्गाच्च तथाऽभ्युपगमः, हन्त तर्हि प्रकृतविषयेऽपि प्रसञ्जितधर्मविशेषात् अनेकनियमदर्शनविघातप्रसङ्गाच्च तथाऽभ्युपगम इति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् ।

दृश्यन्ते हि नीतयः । यथा विवादास्पदं परमाण्वादि प्रेक्षावत्प्रेरितं चेष्टते अचेतनत्वात् । यदचेतनं तत्तथा ; यथा तथाविधं कन्दुकादि । तथा, विवादाध्यासिता बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तयः प्रकृत्युपकरणप्रत्यक्षपूर्विकाः कार्यत्वात्तद्देव ।

प्रत्यक्षं तत् प्रमेयत्वात्पदार्थत्वाद्धटादिवत् ।  
 एकेच्छानुविधायीदमचैतन्यात्स्वदेहवत् ॥  
 एकेनाधिष्ठिताः कार्ये कुर्वते सर्वचेतनाः ।  
 देहसंबन्धसापेक्षकार्यकृत्त्वात् त्वगादिवत् ॥  
 एकप्रधानपुरुषं विवादाध्यासितं जगत् ।  
 चेतनाचेतनात्मत्वादेकराजकदेशवत् ॥

---

[ एतावदेवोपलभ्यते ]

॥ श्रीः ॥

श्रीभगवद्धामुनये नमः

॥ संवित्सिद्धिः ॥

एकमेवाद्वितीयं तद्ब्रह्मेत्युपनिषद्वचः ।  
ब्रह्मणोऽन्यस्य सद्भावं ननु तत् प्रतिषेधति ॥  
अत्र ब्रूमोऽद्वितीयोक्तौ समासः को विवक्षितः ।  
किं स्वित्त्तपुरुषः किं वा बहुव्रीहिरथोच्यताम् ॥  
पूर्वसिन्नुत्तरस्तावत्प्राधान्येन विवक्ष्यते ।  
पदार्थस्तत्र तद्ब्रह्म ततोऽन्यत् सदृशं तु वा ॥  
तद्विरुद्धमथो वा स्यात् त्रिष्वप्यन्यत्र बाधते ।  
अन्यत्वे सदृशत्वे वा द्वितीयं सिध्यति भ्रुवम् ॥  
विरुद्धत्वे द्वितीयेन तृतीयं प्रथमं तु वा ।  
ब्रह्म प्राप्नोति यस्मात्तद् द्वितीयेन विरुध्यते ॥  
अतस्सप्रथमास्सर्वे तृतीयाचार्यराशयः ।  
द्वितीयेन तथा स्पृष्ट्वा स्वस्थास्तिष्ठन्त्यबाधिताः ॥  
ननु नञ्ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्यैव निषेधकम् ।  
द्वितीयग्रहणं यस्मात्सर्वस्यैवोपलक्षणम् ॥  
नैवं, निषेधो न ह्यस्माद् द्वितीयस्यावगम्यते ।  
ततोऽन्यत्तद्विरुद्धं वा सदृशं वाऽत्र वृत्तिः सः ॥  
द्वितीयं यस्य नैवास्ति तद्ब्रह्मेति विवक्षिते ।  
सत्यादिलक्षणोक्तीनामपलक्षणतां भवेत् ॥  
अद्वितीये द्वितीयार्थनास्तितामात्रगोचरे ।  
स्वनिष्ठत्वान्नञर्थस्य न स्याद्ब्रह्मपदान्वयः ॥



द्वितीयशून्यता तत्र ब्रह्मणो न विशेषणम् ।  
 विशेषणे वा तद्ब्रह्म तृतीयं प्रथमं तु वा ॥  
 प्रसक्तं पूर्ववत्सर्वं बहुव्रीहौ समस्यति ।  
 ब्रह्मणः प्रथमा ये च तृतीयाद्या जगत्तुये ॥  
 ब्रह्म प्रत्यद्वितीयत्वात् स्वस्थास्तिष्ठन्त्यबाधिताः ।  
 किञ्च तत्र बहुव्रीहौ समासे संश्रिते सति ॥  
 वृत्त्यर्थस्य नञर्थस्य न पदार्थान्तरान्वयः ।  
 सत्यार्थान्तरसंबन्धे षष्ठी यस्येति युज्यते ॥  
 द्वितीयवस्तु नास्तित्वं न ब्रह्म न विशेषणम् ।  
 असत्त्वान्न ह्यसद्ब्रह्म भवेन्नापि विशेषणम् ॥  
 तस्मात्प्रपञ्चसद्भावो नाद्वैतश्रुतिबाधितः ।  
 स्वप्रमाणबलासिद्धः श्रुत्या चाप्यनुमोदितः ॥  
 तेनाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेरर्थोऽयमुच्यते ।  
 द्वितीयगणनायोग्यो नासीदस्ति भविष्यति ॥  
 समो वाऽभ्यधिको वाऽस्य यो द्वितीयस्तु गण्यते ।  
 यतोऽस्य विभवव्यूहकलांमात्रमिदं जगत् ॥  
 द्वितीयवागास्पदतां प्रतिपद्येत तत् कथम् ।  
 यथा चोलनृपस्सम्राडद्वितीयोऽद्य भूतले ॥  
 इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपरं वचः ।  
 न तु तद्भृत्यतत्पुत्रकलत्रादिनिषेधकम् ॥  
 तथा सुरासुरनरब्रह्मब्रह्माण्डकोटयः ।  
 क्लेशकर्मविपाकाद्यैरस्पृष्टस्याखिलेशितुः ॥  
 ज्ञानादिषड्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभवस्य ताः ।  
 विष्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्सविप्रुषः ॥  
 कः खल्वङ्गुलिभङ्गेन समुद्रान् सप्त संख्यया ।

गणयन् गणयेदूर्मिफेनबुद्बुदविप्रुषः ॥  
यथैक एव सविता न द्वितीयो नमःस्थले ।  
इत्युक्त्या न हि सावित्रा निषिध्यन्तेऽत्र रश्मयः ॥  
यथा प्रधानसंख्येयसंख्यायां नैव गण्यते ।  
संख्या पृथक्सती तत्र संख्येयान्यपदार्थवत् ॥  
तथा, पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।  
इति ब्रुवज्जगत्सर्वमित्थंभावे न्यवेशयत् ॥  
तथा, एतावानस्य महिमा ततो ज्यायस्तरो हि सः ।  
यन्नान्यन्न विजानाति स भूमा, उदरमन्तरम् ॥  
कुरुतेऽस्य भयं व्यक्तमित्यादिश्रुतयः पराः ।  
मेरोरिवाणुर्धस्येदं ब्रह्माण्डमखिलं जगत् ॥  
इत्यादिकास्समस्तस्य तदित्थंभाक्तापराः ।  
वाचारम्भणमात्रं तु जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥  
विकारजातं कूटस्थं मूलकारणमेव सत् ।  
अनन्यत् कारणात्कार्यं पावकाद्विस्फुल्लिगवत् ॥  
मृत्तिकालोहबीजादिनानादृष्टान्तविस्तरैः ।  
नाशकद्गधुमनलस्तृणं मज्जयितुं जलम् ॥  
न वायुश्चलितुं शक्तस्तच्छक्त्याप्यायनादृते ।  
एकप्रधानविज्ञानाद्विज्ञातमखिलं भवेत् ॥  
इत्यादिवेदवचनतन्मूलाप्तागमैरपि ।  
ब्रह्मात्मनाऽऽत्मलाभोऽयं प्रपञ्चश्चिदचिन्मयः ॥  
इति प्रमीयते ब्राह्मी विभूतिर्न निषिध्यते ।  
तन्निषेधे समस्तस्य मिथ्यात्वात् लोकवेदयोः ॥  
व्यवहारास्तु लुप्येरन् तथा स्याद्ब्रह्मधीरपि ।  
व्यावहारिकसत्यत्वान्मृषात्वेऽप्यविरुद्धता ॥

प्रत्यक्षादेरिति मतं प्रागेव समदूदुषम् ।  
 अतश्चोपनिषज्जातब्रह्माद्वैतधिया जगत् ॥  
 न बाध्यते विभूतित्वाद्ब्रह्मणश्चेत्यवस्थितम् ।  
 ननु सत्त्वे प्रपञ्चस्य नास्तीति प्रत्ययः कथम् ॥  
 असत्त्वे वा कथं तस्मिन्नस्तीति प्रत्ययो भवेत् ।  
 सदसत्त्वं तथैकस्य विरुद्धत्वादसंभवि ॥  
 सदसत्प्रत्ययप्राप्तविरुद्धद्वन्द्वसंगमे ।  
 तयोरन्यतरार्थस्य निश्चयाभावहेतुतः ॥  
 सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य जैनास्तु प्रतिजानते ।  
 सत्त्वप्राप्तिं पुरस्कृत्य नास्तीति प्रत्ययोदयात् ॥  
 सदा सत्त्वं प्रपञ्चस्य सांख्यास्तु प्रतिपेदिरे ।  
 सदसत्प्रत्ययप्राप्तविरुद्धद्वन्द्वसंकटे ॥  
 विरोधपरिहारार्थं सत्त्वासत्त्वांशभङ्गतः ।  
 सदसद्भयामनिर्वाच्यं प्रपञ्चं केचिदूचिरे ॥  
 सत्त्वासत्त्वे विभागेन देशकालादिभेदतः ।  
 घटादेरिति मन्वाना व्यवस्थामपरे जगुः ॥  
 तदेवं वादिसंमर्दात् संशये समुपस्थिते ।  
 निर्णयः क्रियते तत्र मीमांसकमतेन तु ॥  
 घटस्वरूपे नास्तित्वमस्तित्वं यद्यबूबुधत् ।  
 स्यादेव युगपत्सत्त्वमसत्त्वं च घटादिषु ॥  
 इदानीमिदमत्रास्ति नास्तीत्येवंविधा यतः ।  
 देशकालदशाभेदादस्तिनास्तीति नो धियः ॥  
 अतो देशादिभेदेन सदसत्त्वं घटादिषु ।  
 व्यवस्थितं निरस्तत्वाद्वादस्येह न संभवः ॥  
 ननु देशादिसंबन्धः सत एवोपपद्यते ।

न देशकालसंबन्धादसतस्सत्त्वमिष्यते ॥  
 संबन्धो ह्याश्रयस्तस्मात्सतस्सत्त्वं सदा भवेत् ।  
 असतः कारकैस्सत्त्वं जन्मनेत्यतिदुर्घटम् ॥  
 आद्यन्तवान्प्रपञ्चोऽतस्सत्त्वक्षयान्तर्निवेश्यते ।  
 उक्तंच—आदावन्ते च यन्नास्ति नास्ति मध्येऽपि तत्तथा ॥ इति  
 अतो निश्चितसद्भावस्सदा सन्नभ्युपेयताम् ।  
 असतस्सर्वदाऽसत्त्वं जन्ययोगात् स्वपुष्पवत् ॥  
 असत्त्वे न विशेषोऽस्ति प्रागत्यन्तासतोरिह ।  
 श्वेतकेतुमुपादाय तत् त्वमित्यपि यच्छ्रुतम् ।  
 षष्ठप्रपाठके तस्य कुतो मुख्यार्थसंभवः ॥  
 कार्पण्यशोकदुःखार्तश्चेतनस्त्वंपदोदितः ।  
 सर्वज्ञस्सत्यसंकल्पो निःसीमसुखसागरः ॥  
 तत्पदार्थस्तथोरैक्यं तेजस्तिमिरवत् कथम् ।  
 त्वमर्थस्थे तटस्थे वा..... ।  
 गुणे तत्त्वंपदश्रुत्योरैकार्थ्यं दूरवारितम् ॥  
 अज्ञत्वसर्ववेदित्वदुःखित्वसुखितादिके ।  
 विशेषणे वा चिद्धातोरथवाऽप्युपलक्षणे ॥  
 विरुद्धगुणसंक्रान्तेर्भेदस्यात् त्वंतदर्थयोः ।  
 वाच्यैकदेशभङ्गेन चिदेकव्यक्तिनिष्ठता ॥  
 सोऽयं गौरितिवत् तत्त्वं पदयोरित्यपेशलम् ।  
 देशकालदशाभेदादेकस्मिन्नपि धर्मिणि ॥  
 विरुद्धद्वन्द्वसंक्रान्तेः सोऽयं गौरिति युज्यते ।  
 स्वप्रकाशस्य चिद्धातोर्विरुद्धद्वन्द्वसंगतौ ॥  
 न व्यवस्थापकं किंचिद्देशकालदशादिके ।  
 निर्धूतनिखिलद्वन्द्वस्वप्रकाशे चिदात्मनि ॥

द्वैतानर्थभ्रमाभावाच्छास्त्रं निर्विषयं भवेत् ।  
 एतेन सत्यकामत्वजगत्कारणतादयः ॥  
 मा....परेऽध्यस्ताः शोकमोहादयः पुनः ।  
 अविद्योपाधिके जीवे विनाशेनेति यन्मतम् ॥  
 क्षुद्रब्रह्मविदामेतन्मतं प्रागेव दूषितम् ।  
 चित्स्वरूपे विशिष्टे वा मायाविद्याद्युपाधयः ॥  
 पूर्वस्मिन् सर्वसांकर्यं परजीवाविभागतः ।  
 उत्तरस्मिन्नपि तथा विशिष्टमपि चिद्यदि ॥  
 चित्स्वरूपं हि निर्भेदं मायाविद्याद्युपाधिभिः ।  
 विभिन्नमिव विभ्रान्तं विशिष्टं च....।  
 तटस्थावस्थिता घर्माः स्वरूपं न स्पृशन्ति किम् ।  
 न हि दण्डिशिरच्छेदाद्देवदत्तो न हिंसितः ॥  
 अचिदंशव्यपोहेन चिदेकपरिशेषता ।  
 अतस्तत्त्वमसीत्यादेरर्थं इत्यप्यसुन्दरम् ॥  
 अब्रह्मानात्मताभावे प्रत्यक्चित् परिशिष्यते ।  
 तत्त्वंपदद्वयं जीवपरतादात्म्यगोचरम् ॥  
 तन्मुख्यवृत्तितादात्म्यमपि वस्तुद्वयाश्रयम् ।  
 मेदामेदविकल्पस्तु यस्त्वया परिचोदितः ॥  
 अमेदामेदिनोऽसत्ये बन्धे सति निरर्थकः ।  
 अमेदो मेदमर्दी तु स्वाश्रयीभूतवस्तुनोः ॥  
 मेदः परस्परानात्म्यं भावानामेवमेतयोः ।  
 स्वरूपमभ्युपेत्यैव मेदामेदविकल्पयोः ॥  
 .....तेन वाग्बाधाविरोधेन निगृह्यसे ।  
 भिन्नाभिन्नत्वसंबन्धसदसत्त्वविकल्पनम् ॥  
 प्रत्यक्षानुभवापास्तं केवलं कण्ठशोषणम् ।

नीले नीलमतिर्याद्विगुत्पले नीलधीर्हि सा ॥  
 नीलमुत्पलमेवेदमिति साक्षाच्चकास्ति नः ।  
 यथा विदितसंयोगसंबन्धेऽप्यक्षगोचरे ॥  
 भेदाभेदादिदुस्तर्कविकल्पाधानविभ्रमः ।  
 तद्वत्तादात्म्यसंबन्धे श्रुतिप्रत्यक्षमूलके ॥  
 श्रुतिदण्डेन दुस्तर्कविकल्पभ्रमवारणम् ।  
 निर्दोषाऽपौरुषेयी च श्रुतिरत्यर्थमादरात् ॥  
 असकृत् तत्त्वमित्याह तादात्म्यं ब्रह्मजीवयोः ।  
 ब्रह्मानन्दं हृदन्तःस्थो मुक्तात्मा सुखमेधते ॥  
 फले च फलिनोऽभावान्मोक्षस्यापुरुषार्थता ।  
 एकशेषे हि चिद्धातोः कस्य मोक्षः फलं भवेत् ॥  
 किंच प्रपञ्चरूपेण का नु संविद्विर्वर्तते ।  
 न तावद्धटधीः, तस्यामसत्यामपि दर्शनात् ॥  
 न हि तस्यामजातायां नष्टायां वाऽखिलं जगत् ।  
 नास्तीति शक्यते वक्तुमुक्तौ प्रत्यक्षबाधनात् ॥  
 नाप्यन्यसंवित्, तन्नाशेऽप्यन्येषामुपलम्भनात् ॥  
 ननु संविदभिन्नैका न तस्यामस्ति भेदधीः ।  
 घटादयो हि भिद्यन्ते न तु सा चित् प्रकाशनात् ॥  
 घटधीः पटसंवित्समये नावभाति चेत् ।  
 नैवम्, घटो हि नाभाति सा स्फुरत्येव तु स्फुटम् ॥  
 घटव्यावृत्तसंवित्तिरथ न स्फुरतीति चेत् ।  
 तद्व्यावृत्तिपदेनापि किं सैवोक्ताऽथवेतरत् ॥  
 सैव चेत् भासतेऽन्यच्चेत् न ब्रूमस्तस्य भासनम् ।  
 किंचास्याः स्वप्रकाशाया नीरूपाया न हि स्वतः ॥  
 ऋते विषयनानात्वान्नानात्वावग्रहभ्रमः ।

न वस्तु वस्तुधर्मो वा न प्रत्यक्षो न लैङ्गिकः ॥  
 घटादिवेद्यभेदोऽपि केवलं भ्रमलक्षणः ।  
 यदा, तदा तदायत्तो धीभेदावग्रहोदयः ॥  
 कुतः, कुतस्तरां तस्य परमार्थत्वसंभवः ।  
 किंच स्वयंप्रकाशस्य स्वतो वा परतोऽपि वा ।  
 प्रागभावादिसिद्धिस्स्यात्; स्वतस्तावन्न युज्यते ।  
 स्वस्मिन् सति विरुद्धत्वादभावस्यानवस्थितेः ।  
 स्वनिमित्तप्रकाशस्य स्वस्याभावेऽप्यसंभवात् ॥  
 अनन्यगोचरत्वेन चितो न परतोऽपि च ।  
 किंच वेद्यस्य भेदादेर्न चिद्धर्मत्वसंभवः ।  
 रूपादिवत् अतस्संविदद्वितीया स्वयंप्रभा ॥  
 अतस्तद्भेदमाश्रित्य यद्विकल्पादिजल्पितम् ।  
 तदविद्याविलासोऽयमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥  
 हन्त ! ब्रह्मोपदेशोऽयं श्रद्धधानेषु शोभते ।  
 वयमश्रद्धधानास्मो ये युक्तिं प्रार्थयामहे ॥  
 प्रतिप्रमातृविषयं परस्परविलक्षणाः ।  
 अपरोक्षं प्रकाशन्ते सुखदुःखादिवद्भियः ॥  
 संबन्धिव्यङ्ग्यभेदस्य संयोगेच्छादिकस्य नः ।  
 न हि भेदः स्वतो नास्ति नाप्रत्यक्षश्च संमतः ॥  
 यदि सर्वगता नित्या संविदेवाभ्युपेयते ।  
 ततस्सर्वं सदा भायात्, न वा किंचित्कदाचन ॥  
 तदानीं न हि वेद्यस्य सन्निधीतरकारिता ।  
 व्यवस्था घटते वित्तेः व्योमवैद्वमवाश्रयात् ॥  
 नापि कारणभेदेन, नित्यायास्तदभावतः ।  
 न च स्वरूपनानात्वात्, तदेकत्वपरिग्रहात् ॥

ततश्च वधिरान्धादेशब्दादिग्रहणं भवेत् ।  
 गुरुशिष्यादिभेदश्च निर्निमित्तः प्रसज्यते ॥  
 ननु नस्संविदो भिन्नं सर्वं नाम न किञ्चन ।  
 अतस्सर्वं सदा भायादित्यकाण्डेऽनुयुज्यते ॥  
 इदमाख्याहि भोः किन्नु नीलादिर्न प्रकाशते ।  
 प्रकाशमानो नीलादिस्संविदो वा न भिद्यते ॥  
 आदौ प्रतोतिसुभगो निर्वाहो लोकवेदयोः ।  
 यतः पदपदार्थादि न किञ्चिदवभासते ॥  
 द्वितीये संविदोऽद्वैतं व्याहन्येत समीहितम् ।  
 यद्ययं विविधाकरप्रपञ्चस्संविदात्मकः ॥  
 साऽपि संवित् तदात्मेति यतो नाना प्रसज्यते ।  
 न चाविद्याविलासत्वाद् भेदाभेदानिरूपणा ।  
 सा हि न्यायानलस्पृष्टा जातुषाभरणायते ॥  
 तथा हि यद्यविद्येयं विद्याऽभावात्मिकेष्यते ।  
 निरुपाख्यस्वभावत्वात्सा न किञ्चिन्नियच्छति ॥  
 अर्थान्तरमविद्या चेत्, साध्वी भेदानिरूपणा ।  
 अर्थानर्थान्तरत्वादिविकल्पोऽस्या न युज्यते ।  
 विद्यातोऽर्थान्तरं चासाविति सुव्याहृतं वचः ॥  
 अथार्थान्तरभावोऽपि तस्यास्ते भ्रान्तिकल्पितः ॥  
 हन्तैवं सत्यविद्यैव विद्या स्यात्परमार्थतः ।  
 किञ्च शुद्धाऽजडा संवित्, अविद्येयं तु नेदृशी ॥  
 तत् केन हेतुना सेयमन्यैव न निरूप्यते ।  
 अपि चेयमविद्या ते यदभावादिरूपिणी ॥  
 सा विद्या किन्नु संवित्तिर्वेद्यं वा वेदिताऽथवा ।  
 वेद्यत्वे वेदितृत्वे च नास्यास्ताभ्यां निवर्तनम् ॥



न हि ज्ञानादृतेऽज्ञानमन्यतस्ते निवर्तते ।  
 संविदेवेति चेत्; तस्या ननु भावादसंभवः ॥  
 किंचेयं तद्विरुद्धा वा, न तस्याः कापि संभवः ।  
 यतोऽखिलं जगद्धासं विद्ययैवाद्वितीयया ॥  
 अभावोऽन्यो विरुद्धो वा संविदोऽपि यदीष्यते ।  
 तदानीं संविदद्वैतप्रतिज्ञां दूरतस्त्यज ॥  
 किंचासौ कस्य? जीवस्य; को जीवः? यस्य सेति चेत् ।  
 नन्वेवमसमाधानमन्योन्याश्रयणं भवेत् ॥  
 न ते जीवादविद्या स्यात्, न च जीवस्तया विना ।  
 न बीजाङ्कुरतुल्यत्वं जीवोत्पत्तेरयोगतः ॥  
 ब्रह्मणश्चेत्, न सर्वज्ञं कथं तत् ब्रंभमीति ते ।  
 अविद्याकृतदेहात्मप्रत्ययाधीनता न ते ॥  
 ब्रह्मसर्वज्ञभावस्य, तत्त्वाभाविकताश्रुतेः ।  
 भेदावभासगर्भत्वादथ सर्वज्ञता मृषा ॥  
 तत् एवामृषा कस्मान्न स्याच्छब्दान्तरादिवत् ।  
 यथा शब्दान्तराभ्याससंख्याद्याः शास्त्रभेदकाः ॥  
 भेदावभासगर्भाश्च यथार्थाः, तादृशी न किम् ।  
 सर्वज्ञे नित्यमुक्तेऽपि यद्यज्ञानस्य संभवः ॥  
 तेजसीव तमस्तस्मान्न निवर्तेत केनचित् ।  
 सर्वज्ञत्वादिवचनप्रामाण्यं व्यावहारिकम् ॥  
 तात्त्विकं तु प्रमाणत्वमद्वैतवचसामिति ।  
 नियामकं न पश्यामो निर्बन्धात्तावकादृते ॥  
 आश्रयप्रतियोगित्वे परस्परविरोधिनी ।  
 कथं वैकरसं ब्रह्म सदिति प्रतिपद्यते ॥  
 प्रत्यक्त्वेनाश्रयो ब्रह्मरूपेण प्रतियोगि चेत् ।

रूपभेदः कुतस्स्योऽयम् ; यद्यविद्याप्रसादजः ॥  
 ननु साऽपि तदायत्तेत्यन्योन्याश्रयणं पुनः ।  
 अवस्तुत्वादविद्यायाः.....॥  
 वस्तुनो दूषणत्वेन त्वया केदं निरीक्षितम् ।  
 ससा....उत्काराद्दोषोऽन्योन्यसमाश्रयः ॥  
 न वस्तुत्वात् ; अवस्तुत्वादित्यतो नेदमुत्तरम् ॥  
 किंचाविद्या न चेत्.....॥  
 .....पुष्पादि व्यवहारवदिष्यते ।  
 नाप्यवस्त्विति चो.....॥  
 ....समस्तेन नञा वस्त्विति चेत्.....।  
 समस्तेन नञा वस्तु प्रथमं यन्निषिध्यते ॥  
 प्रतिप्रसूतव्यस्तेन पुनस्तदिति वस्तुता ।  
 अतो न वस्तुना.....॥  
 ....न कश्चकास्तीति विवक्षिर्या स जातु चित् ।  
 किंच प्रपञ्चनिर्वाहजननी येयमाश्रिता ॥  
 अविद्या सा किमेकैव नैका वा तदिदं वद ।  
 तदाश्रयश्च संसारी तथैको नैक एव वा ॥  
 सा चेदेका, ततस्सैका शुकस्य ब्रह्मविद्यया ।  
 पूर्वमेव निरस्तेति व्यर्थस्ते मुक्तये श्रमः ॥  
 स्यान्मतम् नैव ते सन्ति वामदेवशुकादयः  
 यद्विद्यया निरस्तत्वान्नाद्याविद्येति चोद्यते ॥  
 मुक्तामुक्तादिभेदो हि कल्पितो मदविद्यया ।  
 दृश्यत्वान्मामकस्वप्नदृश्यभेदप्रपञ्चवत् ॥  
 यत् पुर्नब्रह्मविद्यातस्तेषां मुक्तिरभूदिति ।  
 वाक्यं तत् स्वप्नमुक्त्युक्तियुक्ताप्रत्यूहतामिति ॥

नन्वीदृशानुमानेन स्वाविद्यापरिकल्पितम् ।  
 प्रपञ्चं साधयत्यन्यः कथं प्रत्युच्यते त्वया ॥  
 त्वदविद्यानिमित्तत्वे यो हेतुस्ते विवक्षितः ।  
 स एव हेतुस्तस्यापि भवेत् सर्वज्ञसिद्धिवत् ॥  
 इत्यन्योन्यविरुद्धोक्तिव्याहते भवतां मते ।  
 मुखमस्तीति यत्किञ्चित् प्रलपन्नैव लक्ष्यसे ॥  
 यथा च स्वप्नमुक्त्युक्तिसदृशी तद्विमुक्तिगीः ।  
 तथैव भवतोऽपीति व्यर्थो मोक्षाय ते श्रमः ॥  
 यथा तेषामभूतैव पुरस्तादात्मविद्यया ।  
 मुक्तिर्भूतोच्यते, तद्वत् परस्तादात्मविद्यया ॥  
 अभाविन्येव सा मिथ्या भाविनीत्यपदिश्यताम् ।  
 सन्ति च स्वप्नदृष्टानि दृष्टान्तवचनानि ते ॥  
 ननु नेदमनिष्टं मे यन्मुक्तिर्न भविष्यति ।  
 आत्मनो नित्यमुक्तत्वान्नित्यसिद्धैव सा यतः ॥  
 तदिदं शान्तिकर्मादौ वेतालावाहनं भवेत् ।  
 येनैवं सुतरां व्यर्थो ब्रह्मविद्यार्जनश्रमः ॥  
 अविद्याप्रतिबद्धत्वादथ सा नित्यसत्यपि ।  
 असतीवेति तद्व्यक्तिर्विद्याफलमुपेयते ॥  
 हस्तस्थमेव हेमादि विस्मृतं मृग्यते यथा ।  
 यथा तदेव हस्तस्थमवगम्योपशम्यति ॥  
 तथैव नित्यमुक्तात्मस्वरूपानवबोधतः ।  
 संसारिणस्तथाभावो व्यज्यते ब्रह्मविद्यया ॥  
 हन्त केयमभिव्यक्तिर्या विद्याफलमिष्यते ।  
 स्वप्रकाशस्य चिद्धातोऽर्या स्वरूपपदे स्थिता ॥  
 संवित्, किं सैव, किं वाऽहं ब्रह्मास्मीतीति कीदृशी ।

यदि स्वरूपसंवित् सा, नित्यैवेति न तत्फलम् ॥  
 अथ ब्रह्माहमस्मीति संवित्तिर्व्यक्तिरिष्यते ।  
 ननु ते ब्रह्मविद्या सा सैव तस्याः फलं कथम् ॥  
 किंच सा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्या भवन्मते ॥  
 उत्पत्तिमत्यनित्येति मुक्तस्यापि भयं भवेत् ।  
 अपिच व्यवहारज्ञाः सति पुष्कलकारणे ॥  
 कार्यं न जायते येन तमाहुः प्रतिबन्धकम् ।  
 इह किं तत्, यत् उत्पत्तुमुपक्रान्तं स्वहेतुतः ॥  
 अविद्याप्रतिबद्धत्वादुत्पत्तिं न प्रपद्यते ।  
 न मुक्तिः नित्यसिद्धत्वात्; न ब्रह्मास्मीति धीरपि ॥  
 न हि ब्रह्मायमस्मीति संवित्पुष्कलकारणम् ।  
 संसारिणस्तदाऽस्तीति कथं सा प्रतिबध्यते ॥  
 यतस्सा कारणाभावादिदानीं नोपजायते ।  
 न पुनः प्रतिबद्धत्वात्; अस्थाने तेन तद्वचः ॥  
 किंचैको जीव इत्येतत् वस्तुस्थित्या न युज्यते ।  
 अविद्यातत्समाश्लेषजीवत्वादि मृषा हि ते ॥  
 प्रातिभासिकमेकत्वं प्रतिभासपराहतम् ।  
 यतो नः प्रतिभासन्ते संसरन्तस्सहस्रशः ॥  
 आसंसारसमुच्छेदं व्यवहाराश्च तत्कृताः ।  
 अबाधिताः प्रतीयन्ते स्वप्नवृत्तविलक्षणाः ॥  
 तेन यौक्तिकमेकत्वमपि युक्तिपराहतम् ।  
 प्रवृत्तिभेदानुमिता विरुद्धमिति वृत्तयः ॥  
 तत्तत्त्वात्मवदन्येऽपि देहिनोऽशक्यनिह्वाः ।  
 यथाऽनुमेयाद्ब्रह्मादेरनुमानाविलक्षणाः ॥  
 प्रत्यक्षं ते तथाऽन्येभ्यो जीवेभ्यो न पृथक् कथम् ।

नचेच्छेष्टाविशेषेण परो बोद्धाऽनुमीयते ॥  
 व्यवहारोऽवलुप्येत सर्वो लौकिकवैदिकः ।  
 नचौपाधिकभेदेन मेयमातृविभागधीः ॥  
 स्वशरीरेऽपि तत्प्राप्तिः शिरःपाण्यादिभेदतः ।  
 तथा तत्र शिरःपाणिपादादौ वेदनोदये ॥  
 अनुसंधानमेकत्वे, तथा सर्वत्र ते भवेत् ।  
 प्रायणान्नरकक्लेशात् प्रसूतिव्यसनादपि ॥  
 चिरातिवृत्ताः प्राग्जन्मभोगा न स्मृतिगोचराः ।  
 युगपज्जायमानेषु..... ॥  
 आश्रयासङ्करः, तत्र कथमैकार्थ्यविभ्रमः ।  
 न च प्रातिस्विकाविद्याकल्पितस्वस्वदृश्यकैः ॥  
 जीवैरनेकैरप्येषा लोकयात्रोपपद्यते ।  
 परवार्तानभिज्ञास्ते स्वस्वस्वमैकदर्शिनः ॥  
 कथं प्रवर्तयेयुस्तां सङ्गाद्येकनिबन्धनाम् ।  
 किंच स्वयंप्रकाशत्वविभुत्वैकत्वनित्यताः ॥  
 त्वदभ्युपेता बाधेरन् संविदस्तेऽद्वितीयताम् ।  
 संविदेव न ते धर्माः सिद्धायामपि संविदि ॥  
 विवाददर्शनात्तेषु ; तद्रूपाणां च भेदतः ।  
 न च ते भ्रान्तिसिद्धास्ते येनाद्वैताविरोधिनः ॥  
 तत्त्वावेदकवेदान्तवाक्यसिद्धा हि ते गुणाः ।  
 आनन्दस्वप्रकाशत्वनित्यत्वमहिमाद्यथ ॥  
 ब्रह्मस्वरूपमेवेष्टम्, तत्रापीदं विविच्यताम् ।  
 ब्रह्मेति यावन्निर्दिष्टं तन्मात्रं किं सुखादयः ॥  
 अथवा तस्य ते, यद्वा त एव ब्रह्मसंज्ञिनः ।  
 आद्ये तत्तत्पदाम्बानवैयर्थ्यं वेदलोकयोः ॥

पूर्वोक्तनीत्या भेदश्च ; जगज्जन्मादिकारणम् ।  
 अभ्युपेत्यैव हि ब्रह्म विवादास्तेषु वादिनाम् ॥  
 द्वितीये सैव तैरेव ब्रह्मणस्सद्वितीयता ।  
 तृतीये ब्रह्म भिद्येत तन्मात्रत्वात् पदेपदे ॥  
 तत्समूहोऽथवा ब्रह्म तत्तुन्दविनाशवत् ।  
 प्रकर्षश्च प्रकाशश्च भिन्नाविवर्कवर्तिनौ ॥  
 तेन न कापि वाक्यार्थो विभागोऽस्ति निदर्शनम् ।  
 जाड्यदुःखाद्यपोहेन यद्येकत्रैव वर्तिता ॥  
 ज्ञानानन्दादिशब्दानां न सतस्सद्वितीयता ॥  
 अपोहाः किं न सन्त्येव सन्तो वा नोभयेऽपि वा ।  
 सत्त्वसत्सद्वितीयः स्याज्यडाद्यात्मकतेतरे ॥  
 सदसद्व्यतिरेकोक्तिः पूर्वमेव पराकृता ।  
 तथात्वे च घटादिभ्यो ब्रह्मापि न विशिष्यते ॥  
 किञ्चापोह्य जडत्वादिविरुद्धार्थसमर्पणे ।  
 नैव तत्तदपोह्येत तदेकार्थैः पदैरिव ॥  
 प्रतियोगिनि दृश्ये तु या भावान्तरमात्रधीः ।  
 सैवाभाव इतीहापि सद्भिस्ते सद्वितीयता ॥  
 भूतभौतिकभेदानां सदसद्व्यतिरेकिता ।  
 कुतोऽवसीयते किन्नु प्रत्यक्षादेरुतागमात् ॥  
 प्रत्यक्षादीनि मानानि स्वस्वमर्थं यथायथम् ।  
 व्यवच्छिन्दन्ति जायन्त इति यावत् स्वसाक्षिकम् ॥  
 यथाऽग्रतः स्थिते नीले, नीलिमान्यकथा न, धीः ।  
 एकाकारा ; न हि तथा स्फटिके धवले मतिः ॥  
 क्षीरे मधुरधीर्यादृक् नैव निम्बकषायधीः ।  
 व्यवहारोश्च नियतास्सर्वे लौकिकवैदिकाः ॥

सत्यं प्रतीतिरस्त्यस्या मूलं नास्तीति चेन्न तत् ।  
 सा चेदस्ति तथा मूलं कल्प्यतां कार्यभूतया ॥  
 क्लृप्तं चेन्द्रियलिङ्गादि तद्भावानुविधानतः ।  
 यौगपद्यक्रमायोगाद्वचवच्छेदविधानयोः ॥  
 ऐक्यायोगाच्च भेदो न प्रत्यक्ष इति यो भ्रमः ।  
 भेदेतरेतराभावविवेकाग्रहणेन सः ॥  
 स्वरूपमेव भावानां प्रत्यक्षेण परिस्फुरत् ।  
 भेदव्याहारहेतुस्स्यात् प्रतियोगिव्यपेक्षया ॥  
 यथा तन्मात्रधीर्नानास्तिव्याहारसाधनी ।  
 ह्रस्वदीर्घत्वभेदा वा यदैकत्र षडङ्गुले ॥  
 एवं व्यवस्थितानेकप्रकाराकारवत्तया ।  
 प्रत्यक्षस्य प्रपञ्चस्य तद्भावोऽशक्यनिहवः ॥  
 आगमः कार्यनिष्ठत्वादीदृशोऽर्थे न तु प्रमा ।  
 प्रामाण्येऽप्यन्वयायोग्यपदार्थत्वान्न बोधकः ॥  
 नासत् प्रतीतेः, बाधाच्च न सदित्यपि यन्न तत् ।  
 प्रतीतेरेव सत् किं न, बाधान्नासत् कुतो जगत् ॥  
 तस्मादविद्यैवेयमविद्या भवताऽऽश्रिता ।  
 किञ्च भेदप्रपञ्चस्य धर्मो मिथ्यात्वलक्षणः ॥  
 मिथ्या वा परमार्थो वा नाद्यः कल्पोऽयमञ्जसा ।  
 तन्मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वं दुरपहवम् ॥  
 पारमार्थ्येऽपि तेनैव तवाद्वैतं विहन्यते ।  
 सर्वाण्येव प्रमाणानि स्वंस्वमर्थं यथोदितम् ॥  
 असतोऽर्थान्तरेभ्यश्च व्यवच्छिन्दन्ति भान्ति नः ।  
 तथाहीह घटोऽस्तीति येयं धीरुपजायते ॥  
 सा तदा तस्य नाभावं पटत्वं वाऽनुमन्यते ।

नन्वस्तीति यदुक्तं किं तन्मात्रं घट इत्यपि ॥  
 अर्थान्तरं वा तन्मात्रे सदद्वैतं प्रसज्यते ।  
 अर्थान्तरत्वे सिद्धं तत् सदसद्भ्यां विलक्षणम् ॥  
 यद्येवम्, अस्ति ब्रह्मेति ब्रह्मोपनिषदं मतम् ।  
 घटवत् सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यं तवापतेत् ॥  
 आनन्दसत्यज्ञानादिनिर्देशैरेव वदिकैः ।  
 ब्रह्मणोऽप्यतथाभावस्त्वयैवैवं समर्थितः ॥  
 सदसद्व्यतिरेकोक्तिः प्रपञ्चस्य च हीयते ।  
 यद्यथा किञ्चिदुच्येत तत् सर्वस्य तथा भवेत् ॥  
 तस्मादस्तीति संवित्तिर्जायमाना घटादिषु ।  
 तत्तत्पदार्थसंस्थानपारमार्थ्यावबोधिनी ॥  
 सजातीयविजातीयव्यवच्छेदनिबन्धनैः ।  
 स्वैस्त्वैर्व्यवस्थितै रूपैः पदार्थानां तु या स्थितिः ॥  
 सा सत्ता न स्वतन्त्राऽन्या तत्राद्वैतकथा कथम् ।  
 न च नानाविधाकारप्रतीतिशक्यनिहवा ॥  
 न वैद्यं वित्तिधर्मस्स्यादिति यत् प्रागुदीरितम् ।  
 तेनापि साधितं किञ्चित् संविदोऽस्ति न वा त्वया ॥  
 अस्ति चेत् पक्षपातः स्यात् न चेत्ते विफलः श्रमः ।  
 अतः स्वरसविस्पष्टदृष्टभेदास्तु संविदः ॥  
 यथास्थादिभिर्बाह्यैर्नैक्यं याति घटादिभिः ।  
 सहोपलम्भनियमो न खल्वेकैकसंविदा ॥  
 न चेदस्ति ससामान्यं सर्वं संवेदनास्पदम् ।  
 सहोपलम्भनियमान्नान्योऽर्थस्संविदो भवेत् ॥  
 यदेतदपराधीनस्वप्रकाशं तदेव हि ।  
 स्वयंप्रकाशताशब्दमिति वृद्धाः प्रचक्षते ॥



यस्मिन्नभासमाने हि यो नामार्थो न भासते ।  
 नासावर्थान्तरस्तस्मान्मिथ्येन्दुरिव चन्द्रतः ॥  
 अभासमाने विज्ञाने न चात्मार्थावभासनम् ।  
 इति संविद्विवर्तत्वं प्रपञ्चः स्फुटमञ्चति ॥  
 ....मैवं परिभवः ; प्रत्यक्षेण बलीयसा ।  
 संरक्ष्यमाणभेदास्ते नानुमानानुवर्तिनः ॥  
 तथा हीदमहं वेद्मीत्यन्योन्यानात्मना स्फुटम् ।  
 त्रयं साक्षाच्चकास्तीति सर्वेषामात्मसाक्षिकम् ॥  
 प्रत्यक्षप्रतिपक्षं च नानुमानं प्रवर्तते ।  
 न हि बह्वेरेणुष्णत्वं द्रव्यत्वादनुमीयते ॥  
 किञ्च हेतुर्विरुद्धोऽयं सहभावो द्वयोर्यतः ।  
 तवाहि नत् हि संवित्तिस्त्वात्मना सह भासते ॥  
 नीलाद्युपप्लवापेतस्वच्छचिन्मात्रसन्ततिः ।  
 स्वापादौ भासते, नैवमर्थस्संवेदनात्पृथक् ॥  
 तेन संवेदनं सत्यं संवेद्योऽर्थस्त्वसन्निति ।  
 तदेतदपरामृष्टस्ववाग्बाधस्य जल्पितम् ॥  
 सहोपलम्भनियमो येनैवं सति हीयते ।  
 यस्मादृते यदाभाति भाति यस्मादृतेऽपि तत् ॥  
 घटादृतेऽपि निर्भातः पटादिव घटः स्वयम् ॥

[पतावदेवोपलभ्यते]

श्रीभगवद्यामुनमुनये नमः